

איפה הן היו בבוקר לח בשנת תרל"ח:
תמונה קבוצתית עם חנה פרומה סלומון
או: לתולדותיה של אישה מחכה

יפה ברלוביץ

פתח דבר

למעלה מארבעים שנה שר הציבור הישראלי את "הבלדה על יואל משה סלומון"¹, נרגש מהמעמד ההיסטורי שהוא שמחברו טהר-לב כתב אותו כאגדה והציבור קיבע אותו כמיתוס יישובי ראשון בזיכרון הקולקטיבי שלו. ואכן, מה נעים לעצום עיניים ולהתרפק על אותו בוקר לח בשנת תרל"ח, בו יצאו ארבעה רוכבים יהודים מירושלים להתוודע אל שממותיו וסכנותיו של כפר עני ועלוב בשם אמֶלֶבס, במטרה להפוך אותו לספינת הדגל של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. אבל בוקר זה, שהוא למעשה סיפור הבראשית של שיבת ציון המודרנית, הוא גם סיפור שכולו גברים, כשם שהמפעל הציוני כולו הוא מפעל גברי וכשם שכל ההיסטוריה של ההתיישבות כאן סופרה כל השנים כהיסטוריה של גברים. הם עשו אותה, והם כתבו אותה.

בעשורים האחרונים, עם התפתחות חקר המגדר במסגרת לימודי ארץ ישראל, התחילו לגלות גם את מקומן של הנשים במפעל הציוני. המידע בנושא זה הולך ורב, בייחוד עם גילוי כתביהן של נשים אלה – יומניהן, זיכרונותיהן ויצירתן הספרותית. מהכתבים האלה ניתן ללמוד כי גם נשים 'עשו היסטוריה' בארץ הזאת וכאמור גם כתבו ותיעדו אותה, אף שעדויות אלה לרוב אינן מופיעות כחלק מהסיפור הגברי. יוצא אפוא שדורות של צעירות וצעירים גדלו והתחנכו במשך שנים על היסטוריה חלקית:

1 "הבלדה על יואל משה סלומון", מילים: יהורם טהר לב, לחן: שלום חנוך (ושבלול, 1970, אלבום של אריק איינשטיין ושלום חנוך).

היסטוריה ארץ-ישראלית גברית שבנתה את עצמה על מקורות מידע חלקיים, אשר – חשובים ותורמים ככל שיהיו – אינם ממחישים את התמונה ההיסטורית המקיפה והמלאה.

הדבר מתבטא גם במחקר ההיסטורי העוסק בדמויותיהם של ארבעת הרוכבים המייסדים, ולא כל שכן במיתוס שהתפתח לעיל. זה למעלה מארבעים שנה ממשיכים לדון בשאלה אם יואל משה סלומון אכן נשאר כל הלילה על הגבעה בלב הביצות² ומה קרה לחבריו: דוד גוטמן הגביר, יהושע שטמפפר העילוי (שהלך ברגל מהונגריה לארץ ישראל)³ וזרח ברנט ה'אנגלנדר' (שעם עלותו על הגבעה הפיל עצמו מהסוס ושטף בדמעותיו את האדמה).⁴ אבל איש לא התעניין בזהותן או במקומן של הנשים בהקשר היסטורי זה: מי היו נשותיהן של ארבעת הרוכבים? מהו סיפור הייסוד שלהן? והיכן הן היו באותו בוקר לח בשנת תרל"ח?

חקירותי ובדיקותי בעקבות נשים אלה העלו מידע זעום. נראה שרוב כותבי תולדות העלייה הראשונה, לרבות חוקרי תולדות פתח תקווה, לא מצאו בהן עניין עד כדי כך שכמו נמחקו שמן ונוכחותן מספרי ההיסטוריה וממילא מן הזיכרון הלאומי.⁵ אם ניתן בידינו בכל זאת בדל מידע, הרי שמדובר תמיד בהערות אגביות מתוך הכתבים האוטוביוגרפיים שהותירו בני זוגן (המייסדים והבונים) או במידע המתקבל משולי הדיווחים שהתפרסמו על מייסדים אלה בעיתונות ובספרי היובל.⁶ כך או כך,

2 ראו אתר המולטי יקום של אלי אשד, "בבוקר לח בשנת תרל"ח – המלחמות על 'הבלדה על יואל משה סלומון'".

3 לפרטים על קורותיו של דוד מאיר גוטמן (1827–1894) ראו: יעקב יערי (פולסקין) ומרדכי חריזמן (עורכים), ספר היובל פתח תקווה, תרל"ח–תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' צז–קו; יהושע שטמפפר (1852–1905), שם, עמ' קז–קכב.

4 יעקב חורגין, "זרח ברנט", ספריית ראשונים, א, אייר תש"ג, חוברת ט, עמ' 16.

5 ברוך אורן הקים את ארכיון ה"ראשונים" (בית יד לבנים, פתח תקווה, 1953), והיה הראשון שעסק בתולדות המייסדות במקום. ראו החוברות: ברוך אורן, נשי חיל, פתח תקווה [חש"ד]; הנ"ל, נשות החיל בימי ראשיתה של אם המושבות, פתח תקווה 1970.

6 מעטים היומנים והזיכרונות שנכתבו בידי מייסדי פתח תקווה: ד' גוטמן לא כתב כלל, י' שטמפפר כתב יומן שלא ראה אור, והוא מצוי בארכיון ה"ראשונים", פתח תקווה; ז' ברנט הכתיב את זיכרונותיו בהיותו בן שמונים וחמש: זכרונות ר' זרח ברנט, בעריכת יהודא הלוי שחטר, ירושלים תרפ"ט; ב' ראב כתב מפי אביו י' ראב את זיכרונותיו (1862–1930), והם ראו אור אחרי מותו: יהודה ראב, התלם

מבדלי-מידע אלה חיברתי, כמו במעשה פסיפס, את דיוקנאותיהן של ארבע נשים אלה, כשדיוקנה של חנה פרומה סלומון (להלן פרומה, כפי שנקראה בפי כל) משמש כציר מוביל. יש להדגיש כי אף שכל אחד מהדיוקנאות מתקבל כאן כפרט בפני עצמו, על כל האישי המיוחד אותו, הדיון בכל אחת מהנשים בסמיכות ובהקבלה לרעותיה ייצר בדיעבד מעין ביוגרפיה קולקטיבית המציעה קווים של שיתוף ביניהן – שיתוף היסטורי-חברתי תרבותי-נשי, שעושה אותן למעין קבוצה טיפולוגית ייצוגית לדיוקנה של המתיישבת הראשונה בפתח תקווה.

הדיון יתנהל להלן בשלושה פרקים: (א) פרומה סלומון: 1835-1878 (עד הקמת פתח תקווה); (ב) קוים לדיוקן הקבוצתי של המתיישבות הראשונות בפתח תקווה (לאה גוטמן, דייכה שטמפפר, רחל לאה ברנט ועוד); (ג) פרומה סלומון: 1878-1892 (מפתח תקווה ועד יהוד).

א. פרומה סלומון: 1835-1878

1. החיים בין החומות

פרומה נולדה ב־1835 לאביה ר' אברהם רוטנברג, יליד רוסיה. עם זאת, ספק אם פרומה נולדה ברוסיה,⁷ שכן על אביה נכתב כי "זמן רב היה גר

הראשון, תל אביב 1957. לא כן התייעד לגבי י"מ סלומון. סלומון ניהל יומן, וכן הרבה לכתוב על ענייני היום כסופר וכעיתונאי בעיתוניו "הלבנון" ו"יהודה וירושלם". כן הרבו בניו (טוביה, מרדכי וחיים) לתעד את חייו ופעילויותיו, והם שסיפקו את מרב החומר לספר היובל פתח תקווה (1929). בכל אלה, כאמור, יש מידע מועט על ארבע הנשים דלעיל ועל המתיישבות האחרות.

7 על פי גרייבסקי: "ר' אברהם רוטנברג ז"ל, חותנו של י"מ סלומון ז"ל, מהמדפיסים הראשונים בירושלים, דפוס רוטנברג-סלומון... חב"ד... יליד רוסיה"; פנחס מרדכי גרייבסקי, "לזכרון ר' אברהם רוטנברג ז"ל", בית הדפוס העברי הראשון בירושלם, ירושלים תרצ"ט, עמ' 7. רוטנברג היה למעשה יליד ליטא (שבמאה התשע-עשרה נכללה באימפריה הרוסית הגדולה), והא ראייה – בתו פרומה הייתה מחליפה שין בשין כדרך דיבורם של יהודי ליטא (על פי עדות הנכד שלמה זלמן). ראו (ללא חתימה), "האפוס של משפחת סלומון", למתחיל, 1001, תוספת מיוחדת לגיליון 1001, בעריכת רחל ענבר, חשוון תשל"ו, עמ' 35. תודה לגב' יעל איקן על איתור הגיליון ועל המידע על אודותיו.

בטרייסטה, ואחרי כן התיישב במרוקו במסחר ספרים.⁸ יוצא אפוא שהמשפחה עלתה לארץ ממרוקו כאשר פרומה הייתה נערה בשנתה התשע-עשרה (1854), ואין לדעת אם נולדה ברוסיה, בטרייסטה שבאיטליה או שמא במרוקו. מכל מקום, גם אם נולדה ברוסיה, ילדותה ונעוריה עברו עליה בנופי תרבות שונים ומרתקים, וייתכן שגם רכשה במידה זו או אחרת את לשונותיהם של אותם מקומות (על אביה נכתב כי היה בקי היטב בערבית כמו גם בגרמנית,⁹ וכאשר הוזמנה המשלחת האוסטרית הקיסרית לתור את מרוקו מינו אותו לשמש תורגמן ומורה דרך, כיוון שהיה בקי הן ב'שפת המדינה' והן ב'שביליה היישוביים והמדבריים').¹⁰

עוד נאמר על ר' רוטנברג כי "משאת רוחו ונפשו" היו "תורה וחיבת הארץ", ונראה כי חיבה זו (שקדמה לחיבת ציון) דרבנה אותו לעזוב את כל הטוב שבמרוקו, וחרף התערותו הכלכלית בה¹¹ לקחת את משפחתו הקטנה ולעלות לארץ.¹² נראה שגם בתו עודדה אותו לכך,¹³ ועם בואה לירושלים, מספר המתעד והביוגרף מ"פ גרייבסקי, נשבעה "שבועת אמונים לא לעזוב את הארץ לעולמים. נשבעה וקיימה, ומעולם לא עזבה את גבול אדמת ארץ ישראל".¹⁴

ירושלים של 1854 הסבירה פנים למשפחת רוטנברג. הם השתלבו בבני העדה האשכנזית, ורוטנברג, סוחר הספרים, נשא ונתן גם עם בני העדות

- 8 גרייבסקי, שם.
- 9 טרייסטה היא עיר בצפון מזרח איטליה, על חוף הים האדריאטי, ששימשה נמל גדול ופעיל לאוסטריה תחת שלטון בית הבסבורג בשנים 1382-1919 (פרט לשנות כיבושו של נפוליון, 1797-1814). גם כיום זו עיר דו לשונית (איטלקית וגרמנית).
- 10 גרייבסקי (לעיל, הערה 7), שם.
- 11 ב-1854 נרשמה תנועה גדולה של עולים ממרוקו לירושלים, עם עלייתם של הרב דוד בן שמעון ותלמידיו, במטרה להגדיל את עדת היהודים המוגרבים בארץ הקודש ולהנהיגה. ייתכן שתנועה יהודית-מרוקאית זו היא שעוררה גם את רוטנברג לקום ולעלות.
- 12 אף לא באחד מן המקורות נרמז על צאצאים נוספים שהיו לזוג רוטנברג, ובעדויות עליהם (מפי מ' סלמון) מתמקדים התיאורים רק בקשר האמיץ בינם לבין בתם ומשפחתה.
- 13 ייתכן שאחד המניעים לעלייה לארץ היה הרצון למצוא לפרומה חתן – בן ליוצאי ליטא-רוסיה הלבנה.
- 14 מ"פ גרייבסקי, בנות ציון וירושלים, ירושלים תש"ס (הוצאה ראשונה: תרפ"ט), עמ' 252.

השונות (דוברי הערבית), כך שתוך זמן קצר היה לדמות בולטת בחיים הציבוריים של ירושלים היהודית. ברשימה שנכתבה לזכרו ב־1939 תיארו אותו כ"איש חי רב פעלים, עסקן חרוץ" וכן כ"בעל תעשייה על שדה המסחר, העבודה והמלאכה".¹⁵ על כך הוסיפה גם אשתו בתיאוריה הציוריים: בכתביו של נכדה מרדכי סלומון היא מופיעה כמספרת עממית שהרבתה להקשיב לסיפורי הבריות ולאחר מכן לספרם בחיות ובחינניות רבה.¹⁶ לפי עדותו של מרדכי סלומון בית רוטנברג היה בית מרווח, מסביר פנים ופתוח. אנשים נכנסו ויצאו בבקשת עזרה, ייעוץ ונדבה; ענייני הקהילה נדונו סביב השולחן עם קהל אורחים, עסקנים וסתם עמך; ועל כולם ניצח ר' אברהם, חב"דניק משכיל ואיש העולם, כשאשתו הדעתנית, העומדת כמו מהצד, מעורבת בכל.

בבית זה, שכולו שמחת הבריות, סקרנות ומעורבות, גדלה פרומה, ונראה שגם היא ביקשה לקחת חלק בעשייה הציבורית המתאימה לצעירה כמוה. כך קרה שכאשר התקבל הרישיון לשקם ולבנות את בית הכנסת חורבת ר' יהודה החסיד, ויהודי ירושלים, גברים ונשים כאחד, נקראו לסייע ולתת יד בהנחת אבן הפינה (ב' חול המועד פסח, 1856), מוזכר גם שמה כמי ש"השתתפה ועזרה בחומר ובלבנים".¹⁷

באותה שנה (1856), שנה וחצי אחר בואה ארצה, נשתדכה פרומה ליואל משה סלומון, תלמיד חכם שלמד אצל גדולי הרבנים האשכנזים ביישוב הישן של אותם ימים: הרב שמואל סלנט והרב משה לייב מקוטנא (בעל "עץ זית").¹⁸ אמנם אביה היה כאמור חסיד חב"ד, ואילו משפחת סלומון

15 גרייבסקי (לעיל, הערה 7), שם.

16 ספרו של מרדכי סלומון, סיפורים מבין החומות, תל אביב 1947, מבוסס כולו על סיפוריה של סבתא רוטנברג (לא מצוין שמה הפרטי), כשהיא מופיעה בהם כדמות המספרת. מרדכי חותם את שם משפחתו – סלומון (בפתח), ולא סלומון.

17 גרייבסקי (לעיל, הערה 7), שם.

18 וכך מתאר י' גולדמן את קורותיו של יואל-משה הצעיר: "ויגדל הנער משה ויתנכר במעלליו כי להיות פועל לטובת הכלל פניו מועדות. כל מוריו אשרוהו, שמו יצא לתהילה... ויהי מצויין בשכל ישר ובלב רחב, ויצק מים על ידי הגאון הרש"ס [שמואל סלנט], ויהיה אחד מבחירי תלמידיו"; ולאחר נישואיו: "ויחל להתערב בענייני העיר, ויהי לומד לפני הגאון הגדול... משה יהודה ליב ז"ל [מקוטנא]... ויהי אחד מגדולי תלמידיו". ראו: יעקב גולדמן, ספר הזכרון לסופרי ירושלים החיים איתנו כיום, ורשה 1889.

נמנתה עם מחנה הפרושים,¹⁹ אך נראה כי רוטנברג נכבש על ידי הצעיר הירושלמי, לא רק בשל היותו 'עילוי' אלא גם משום שהיה 'יליד הארץ'.²⁰ במשך שנים ליווה רוטנברג את יואל-משה כבן לו, תמך ועודד אותו, גם אם יואל-משה הרבה להפתיע בבחירותיו החריגות ובמעשיו הלא מקובלים, שעוררו לא פעם את זעמו של היישוב הירושלמי על מנהיגיו ורבניו (כפי שנראה להלן).

וכמו האב כך גם הבת. פרומה הייתה מבוגרת מיואל-משה בשנתיים ויותר,²¹ ונראה שהבינה מלכתחילה את היותו אחר ושונה מן הצעיר הנורמטיבי בן הקהילה האשכנזית המקומית. ואכן, ברוב העדויות שנמצאו אודותיה, היא ניצבה תמיד כמו בתנוחת 'היכון', דרוכה וקשובה לצאת חוצץ נגד מלעיזיו וללמד עליו סנגוריה. כאמור, פרומה קיבלה את בעלה כמות שהוא, על יתרונותיו ומוזרויותיו, כישרונותיו וגחמותיו. הוא שאף להיות מוביל ומנהיג לעדות אשכנז בירושלים, אבל בה בעת לא נמנע מלקומם אותן נגדו בחשיבתו העצמאית והחתרנית. שהרי מטבעו היה סלומון פורץ דרך, נועז וחסר עכבות במימוש חזוניתו, כשהוא מסכן בכך לא רק את עצמו אלא גם את בני משפחתו; ועל כל אלה נוסף אי השקט הנפשי והיצירתי שלו, שסחף אותו ללא הרף לתחומי עיסוק מאתגרים (אם רוחניים-אינטלקטואליים ואם מסחריים-עסקניים) והרחיק אותו לתקופות של היעדרויות ארוכות ובודדות. נפרט.

פרומה נישאה לתלמיד חכם שנכוננו לו עתידות של רב וגדול בישראל, ולפיכך כאשר ביקש,²² אחרי שלוש שנות נישואין, לצאת לליטא להשתלם

19 ר' אברהם שלמה זלמן צורף (יליד ליטא, 1786–1851), סבו של יואל משה, היה בין ראשוני "עדת האשכנזים הפרושים" בירושלים. "פרושים" (או "מתנגדים"), היה כינוי שניתן לזרם תורני שעיקרו יהודי ליטא, שהתנגדו קשות להופעתו של הזרם החסידי שהתפתח בפולין באמצע המאה השמונה-עשרה. צורף עלה לארץ בעקבות השיירות של תלמידי הגאון ר' אליהו מווילנה (הגר"א), שיצאו מסוף המאה השמונה-עשרה ואילך לקיים את צוואת הרב ליישב את הארץ. הראש"ז עלה בסוכות תקע"ב (אוקטובר 1811).

20 לפי גרייבסקי, רוטנברג באהבתו לארץ היה גאה ונרגש להשתדך עם משפחה ירושלמית שבניה נולדו כאן. ראו: גרייבסקי (לעיל, הערה 7), שם.

21 חנה פרומה נולדה ב-1835, יואל משה ב-1838.

22 יואל משה מבקש לא רק את הסכמתה של פרומה אלא בראש וראשונה את הסכמת הוריו ומחותניו, שהרי בהיעדרו דרו פרומה וילדיה בבית חותנו וגם הוריו

בישיבותיה – הסכימה אף שהייתה מטופלת בשני פעוטות: יוחנן דויד שנוולד ב־1857 ושלמה זלמן שנוולד ב־1858. והנה חוזר יואל משה הביתה לאחר ההיעדרות הארוכה, וחרף היותו בעל סמיכות לרבנות והוראה, הוא מחליט שלא לעסוק בכך. לאחר שנתיים של התמדה והצטיינות (1859–1861), לרבות הצעה למשרה בקהילה מכובדת, הוא עוזב הכול ובוחר להתפרנס מיגיע כפיים. אין ספק שהחלטה זו הלמה בפרומה, כמו גם במשפחה ובקהילה: יואל משה ויתר על עמדה גבוהה במרומי הסולם הקהילתי-החברתי ועל פרנסה בטוחה לה ולילדים, ונסע מקובנה לקניגסברג הקרובה כדי ללמוד את מלאכת הדפוס במטרה לפתח בארץ את התחום.²³

בתחילה לא צלחה התכנית, שהייתה משותפת לו ולחברו מיכל הכהן. הם שבו לארץ ב־1862 עם טכנולוגיה חדשנית של הדפס אבן (ליטוגרפיה) ועם מכונה מודרנית שקנו מכספי הנדוניה של יואל משה, אך המכונה נשברה בדרך, וחסרי כל נאלצו לקנות מכונה חדשה ולצרף שותף שלישי (יחיאל ברי"ל); ואם לא די בכך, הם נמצאו מאוימים גם על ידי המדפיס הירושלמי הראשון ישראל בק, שראה בהם מתחרים ופעל ככל יכולתו לסגירת בית הדפוס שלהם. ואכן כך היה. שלושת השותפים אמנם התמידו לייצר עבודות דפוס מקוריות (שושנתא) ועשו היסטוריה כשהוציאו לאור את העיתון העברי הראשון בארץ ישראל, 'הלבנון' (1863–1864),²⁴ אך מאחר שלא הצליחו לקבל רישיון על שם נתין טורקי, נאסר עליהם להפעיל את בית הדפוס ויואל משה לקח את ארגז האותיות וירד עימו מצרימה.²⁵

תמכו בהם כספית. ראו: מרדכי סלמון, שלשה דורות בישוב, תקע"ב-תרע"ג, ירושלים תשי"א, עמ' 142. תודה לד"ר מרים קצ'נסקי, יו"ר מכון לבון, תל אביב.
23 קניגסברג, עיר הבירה של פרוסיה המזרחית דאז, לא רחוק מגבול ליטא, הייתה ידועה בקהילה יהודית גדולה ומשכילה ובבתי דפוס שהוציאו לאור כתבים יהודיים.

24 "הלבנון" – ירחון שיצא לאור פעם בחודש, אם כי תקוות מוציאי הייתה להוציאו פעמיים בחודש. ראו: סלמון (לעיל, הערה 22), עמ' 146.

25 יש לציין שגם יואל משה חווה מילדותו את היעדר אביו, שהרי שלמה זלמן סבו ומרדכי אביו, שהיו ממייסדיה ובוניה של הקהילה האשכנזית בירושלים, הרבו לנסוע כשד"רים לחוץ לארץ לשם גיוס כספים לבניית מוסדות דת (בראש וראשונה בנייתו מחדש של בית הכנסת 'החורבה'). הם עברו על פתחיהם של מושלים ומלכים (במצרים ובתורכיה) כדי לקבל רישיונות לבניית מוסדות אלה

פרומה נשארה עכשיו עם ארבעה פעוטות (טוביה נולד ב־1862 ואריה ליב נולד ב־1864), שוב ללא בעל ואב ושוב בחסות הוריה והוריו, והמשיכה לחיות את היעדרותו כמו הייתה אלמנה חיה, והפעם ללא תאריך חזרה. שנתיים ימים ישב יואל משה במצרים (1864–1866), כשהוא מוצא את פרנסתו בעבודות הדפוס ובכתיבה לכתב־העת 'הלבנון' (שנדד עכשיו עם יחיאל ברי"ל לפריז ולמיינץ), וייתכן שהיה ממשיך לשבת שם לולא מגיפת החולירע שפקדה את מצרים, ממנה ברח כל עוד נפשו בו. אלא שהמגפה פשטה גם בארץ, ותחילת שנת 1866 הפילה חללים רבים בירושלים וביניהם בני משפחת סלומון: אביו של יואל משה ר' מרדכי, אימו חנה ודודו ר' יצחק (חשוון תרכ"ו). גם יואל משה נאבק קשות עם המחלה, אך גם כשהתגבר עליה – האובדן הכואב של מות הוריו לא עזבו. הוא שינה את שם משפחתו לבהר"ם (בן הרב מרדכי), וכמו חש עצמו אשם בכישלונם של אבות הקהילה, שלא השכילו לייצר סביבה הגיינית ורק לאחר הקטל הנורא נתנו על כך את הדעת.²⁶

בתקופה זו של שכול ותדהמה נחלץ ר' אברהם רוטנברג, אביה של פרומה, לעזור ולתמוך גם מבחינה כלכלית. בזכות קשריו הטובים בארץ ובחוץ לארץ, הצליח לקבל רישיון רשמי מהמיניסטרוון בקונסטנטינופול להפעיל את בית הדפוס על שמו כנתין טורקי (כסלו תרכ"ו, דצמבר 1866). דפוס סלומון היה אז לדפוס רוטנברג,²⁷ ובמעמד זה נכנסה גם פרומה ל'עסקים'. אמנם ב־1867 הביאה לעולם בן נוסף, מרדכי (שנקרא על שם אביו של יואל־משה, שנספה במגפה), אך מאחר שהדפוס היה בבית ויואל

ולקניית אדמות להתיישבות יהודית. מרדכי האב ניסה לחולל פרודוקטיביזציה בקרב יהודי הארץ לעבודת אדמה (הקמת כפרים חקלאיים) ומלאכת כפיים (פיתוח חרושת של טווייה ואריגה), אם כי ללא הצלחה. יוצא אפוא שתופעת היעדרותו של האב מחיי המשפחה, כשפעילות ציבורית היא בעדיפות ראשונה, הייתה מקובלת במשפחת סלומון. עם זאת, תיאור חגיגת בר המצווה של יואל משה, שנערכה בהיעדרו של אביו ועל כן סבו הזקן הוא שהעלה אותו לתורה, מכמיר את הלב. ראו: סלומון, שם, עמ' 140–141.

26 ראו בהמשך, תחילת תת הפרק "הפריצה החוצה".

27 גרייבסקי מצטט את האיגרת ששלח רוטנברג לברי"ל בדבר קבלת הרישיון (הפירמון) להפעלת דפוס. לאחר מכן, כשסלומון קיבל באופן רשמי רישיון משלו, שונה השם לרוטנברג־סלומון, ולאחר מכן לסלומון בלבד. ראו: פ"מ גרייבסקי, "בית דפוס סלומון בירושלים", גרייבסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 8.

משה הגביר את עסקנותו בענייני הציבור (ראו להלן בניית נחלת שבעה), פנתה פרומה לתת יד בעבודות הדפוס ובניהולו. וכך מתאר שלמה זלמן הנכד²⁸ את מקומו של הדפוס בחדר המגורים של המשפחה:

אלו מכונות כבר היו אז? היה ארגז אותיות והיה מכבש־גליל לא גדול. זה היה הדפוס. היו מסדרים את האותיות על גבי נייר דבק, הופכים את הנייר על אבן, מעבירים עליו את הגליל, סוגרים ומהדקים... אחר כך פותחים, מחליפים את הנייר וחוזרים על הפעולה. ארבעה אנשים היו פותחים וסוגרים את המכונה, ומדפיסים 200 עותקים ביום... בלילה היו סוגרים את המכבש, שמים עליו שמיכות ומשכיבים עליו את הילדים. בשבת היו מכסים אותו בציפה לבנה.²⁹

2. הפריצה החוצה

עם תום המגפה בעיר העתיקה כתב יואל משה ביומנו: "כמאתיים מטובי העיר ספו תמו... וכשליש מאנשי ירושלים שכבו קבר, בגלל היישוב הצפוף". כידוע התנהל ויכוח באותם ימים, מדוע התפתחה המגפה לממדים אימתניים כאלה. הדעה המקובלת תלתה זאת במחסור ברופאים ובתרופות, אבל יואל משה סבר כי מאות החללים, וביניהם בני משפחתו, היו קרבנות למדיניות המרושלת של מגורים צפופים המאכלסים משפחות גדולות בתנאים של הזנחה תברואתית (ואכן תושביה של השכונה 'משכנות שאננים', שנמצאה מחוץ לחומות, לא נפגעו מהמגפה). מכאן ואילך הטיף לצאת מהחומות בכל תנאי, ויחד עם ששת רעייו שחברו לדעה זו³⁰ תר אחר אדמות שאפשר לרכוש לאלתר כדי להקים בהן שכונות חדשות ומפולשות ולקדם את היהודי לקראת איכות מגורים בריאה יותר. עם זאת, מגורים במרחבים השוממים שמחוץ לחומה היו בגדר סכנת חיים. התושבים היו מופקרים לכל מעשי שוד ורצח, ורשויות העיר העתיקה

28 שלמה זלמן הנכד (יליד 1900), בנו של יוחנן דוד ודור שלישי לניהול דפוס סלומון במשך עשרות שנים.

29 האפוס של משפחת סלומון ולעיל, הערה 7, עמ' 36.

30 החברים שהקימו עמו את "נחלת שבעה": יוסף ריבלין, יהושע ילון, מיכל הכהן, חיים הלוי, בנימין בייניש סלנט ואריה ליב הורביץ.

נעלו את השערים עם ערב, כך שאי אפשר היה לקבל כל עזרה בלילות. לא בכדי הסתייגו הכול מתכנית זו, ובכלל זה הרבנים (הממונים על הכוללים), ש'אטמו אוזניהם' לבקשת שבעת הרעים לקחת חלק בקניית אדמה על דרך יפו.³¹ "יצאנו מלפניהם בפחי נפש ובשברון לב", כתב יהושע ילון,³² ויואל משה התבטא לימים: "כל אחד דן אותנו למשוגעים ולמתאכזרים על עצמם, גם רבנים התנגדו לנו משום סכנת נפשות ומשום שאין סומכים על הנס".³³ אלא שהאדמה נקנתה בכל זאת, והשכונה – 'נחלת שבעה' – הוקמה, גם אם מעשה "מטורף" זה הגשים את הנבואות הרעות: כבר בשנה הראשונה הותקפה אשתו של המייסד יוסף ריבלין, כמה חודשים לאחר מכן נרצח משה ליב טפר איש השכונה,³⁴ ויוחנן דויד, בנו בכורו של יואל משה, נפצע קשה כאשר ערבים מליפתא תקפוהו בביתם.³⁵ אבל סיכונים אלה לא הרתיעו את יואל משה, ונראה שגם לא את פרומה. כך מתאר גרייבסקי את אוירת העוינות כלפי מתיישבי נחלת שבעה ונשותיהן: אחת מחברותיה של פרומה באה וסיפרה שהבריות מרננים שיואל משה יצא מדעתו "בפתותו אותם לעזוב את חומות העיר, ולהתיישב מחוץ לחומה". על כך השיבה פרומה: "המשוגע הזה הוא בעלי, איתו אלך באשר ילך".³⁶

31 "השכונה... במקום מדבר שמם. כי מלבד מגרש הרוסים שהיה סגור ומסוגר... לא היה כל בניין", רק "סלעים וצורי נגף, שודדים ורוצחים"; פ"מ גרייבסקי, "פנקס נחלת שבעה", זכרון לחובבים ראשונים, הדפסה מחודשת, ירושלים 1993, כרך ב, חוברת יא, עמ' 13.

32 יהושע ילון, זכרונות לבן ירושלים תקצ"ד-תרע"ח, ירושלים תרפ"ד, עמ' 113. כאמור, טענתם של השבעה הייתה כי אי יציאה מהחומות היא חטא: "אבותינו חטאו ליישוב... וה' יסלח להם, אך עתה מתהווה ישוב חדש מחוץ לחומה... לכן אל תחמיצו את שעת הכושר... קנו... ובנו בתים... אותם הסכומים אשר אתם משלמים לגויים בכל שנה בעד שכירות בתיים"; שם, עמ' 113.

33 סלומון בנאום שנשא בחגיגה בפתח תקווה, עם מסירת הקושנים של הקנייה השנייה. ראו: ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' מ.

34 אשתו של ריבלין הותקפה בהיותה לבדה בבית, והאירוע הטראומטי הביא לפטירתה בטרם עת; טפר נפטר בזרועותיו של יואל משה, על סף השער הסגור של העיר העתיקה. הרצח אירע בפברואר 1875. ראו: פ"מ גרייבסקי, "קרבת היישוב החדש", זכרון לחובבים ראשונים (לעיל, הערה 31), כרך א, חוברת ג, עמ' 73.

35 חיים סלומון, חיי אדם (1951-1955), בתוך: מעשי אבות, הוצאה פרטית, 1977 (מביא לבית הדפוס יעקב סלומון), עמ' 7-8.

36 גרייבסקי (לעיל, הערה 14), שם.

ב־1872 עברה משפחת סלומון לגור בשממות 'נחלת שבעה'. האדמה נקנתה באפריל 1869, אבל בידי אף אחד מהרוכשים לא היו כספים לבנות בית. לכן החליטו על קופה משותפת, שתממן בניית שני בתים מדי שנה. בגורלות שהפילו ביניהם יצאו ראשונים מיכל הכהן וי"מ סלומון, אך מאחר שפרומה הייתה בהריון (עם בתה אסתר) "והיה חשש שהבנייה תתעכב בשל כך", מסר יואל משה את זכותו ליוסף ריבלין.³⁷ שנה לאחר מכן (ב־1870) בנה יואל משה את ביתו, והעביר אליו רק את בית הדפוס. בשנה זו חפר מיכל הכהן בור מים, אבל לא עבר לגור שם. יוצא אפוא שמכל השבעה התגורר במקום בשנתיים הראשונות רק יוסף ריבלין, כשהכול חרדים לחייו.³⁸ ואכן, בשנים אלה היו בעלי הנחלות יוצאים לשכונה בבוקר, רק כדי לעבוד בה, וחוזרים עם ערב, וכמוהם יואל משה בעבודתו בדפוס.

ב־1871 נוספו עוד דיירים לשכונה, וביניהם ר' אברהם רוטנברג, אביה של פרומה, שבנה את ביתו לידם. ב־1872 יצא יוסף ריבלין לגייס כספים לבניית דירות נוספות, וב־1875 נבנו חמישים דירות שיושבו על ידי משפחות אשכנזיות וספרדיות כאחת.³⁹ אך גם אם נבנו בתים והאוכלוסייה גדלה, השכונה הייתה נטולת הגנה והחיים התנהלו בה כחיי ספר לכל דבר.⁴⁰

פרומה, כמו יתר הנשים במקום, התמודדה יום יום בארגון חיי הבית והמשפחה בתנאים־לא־תנאים של חוסר מים, מזון, עזרה רפואית, מסגרות

37 בג' באייר תרל"ד נקנתה האדמה ובי"ח באייר חגג יוסף ריבלין את הנחת אבן הפינה לביתו – הבית הראשון בנחלת שבעה.

38 אשתו נשארה בעיר העתיקה, ובלילות היה לן עם בן לווייה – ניסים שמש.

39 יהושע ילין, "הערות ונוספות לספר זכרונות לבן ירושלים", זכרונות לבן ירושלים (לעיל, הערה 32), עמ' ז.

40 חרף בדידותה של השכונה וסכנת החיים ששררה בה, הייתה נחלת שבעה מודל להקמת שכונות נוספות, ולפי סלומון – מודל לארץ כולה. ואכן, סלומון ראה בייסודה של נחלת שבעה רגע מכונן בהולדתה של ההתיישבות בארץ, כשהוא מציג אותה הן כראשית הבנייה מחוץ לחומות והן כמתווה ארכיטקטוני כלל־ארצי לצורות יישוב של עם החי על אדמתו. וכך הוא מציג את הנרטיב העתידי שלו (1879): "היישוב היהודי כאן בארצנו דומה לילד קטן המטפס בידיו וברגליו על האדמה", "כל פעולה גוררת... פעולה גדולה הימנה", "הקמת השכונות... היא שגררה... ליסוד המושבה פתח תקווה, וה' ישקיף עלינו... וארצנו תתן את יבולה". ראו: יערי וחרזמן (לעיל, הערה 3), עמ' לח-מ.

חינוך לילדים וכדומה. כך הובאו מי שתייה מבורות המים שבעיר העתיקה, ומי גשמים – ששימשו לרחיצה ולכביסה – נשאבו בשנים הראשונות מבריכת ממילא הסמוכה. כמו כן אסרו השלטונות על הקמת חנויות ולמזון וכדומה), והמתישבים עקפו איסור זה כשהקימו דוכנים לאורך דרך יפו, כמו במטרה לספק צרכיהם של נוסעים ותיירים.⁴¹ וכך מתאר הבן הצעיר חיים זלמן (להלן – חיים), את ביתם הפרוץ לכול: "ביתנו הוקם על יד הדרך הראשית... עוד לא היה כביש סלול. כאשר יצאנו מן הבית נמצאנו בשדה הפתוח", "אנו ילדים קטנים... רואים רק בניין אחד גדול על הגבעה מרחוק, בניין מנזר רוטיסבון", "מקרה התנפלות ארע באישון לילה על ביתנו בו נפצע אחי הבכור יוחנן דוד בדקירת סכין. זמן רב היו חיינו בסכנה".⁴² ואכן, הנסיגה ברמת חייה של פרומה כאישה וכאם עם המעבר מהעיר העתיקה לנחלת שבעה ניכרה בכל תחום, ובעיקר בדאגה התמידית לשלומם ולבטחונם של ילדיה, שהעיקה והעיבה כמו עננה כבדה. בשנים אלה (1870–1878) פסקה פרומה מללדת, אבל הטיפול בפעוטה ובחמשת הבנים לגיליהם השונים היה קשה מנשוא (חלקם מצאו את חינוכם במסגרת ללימוד תורה שהוקמה בבית הכנסת 'נחלת יעקב' בנחלת שבעה,⁴³ וחלקם יצאו ללמוד בישיבות בעיר העתיקה).

נוסף על כל אלה הייתה פרומה מחויבת לעבודה ולהשגחה בבית הדפוס, שהרי פעילותו של יואל משה בייסוד השכונות 'נחלת שבעה' ולאחריה 'מאה שערים' ו'אבן ישראל' פתחה ערוצים נוספים לעסקנות אינטנסיבית. ב־1873 היה לעוזרם של שני הרבנים הראשיים של העדה האשכנזית (הרב מ' אורבך והרב ש' סלנט), אשר צירפו אותו להנהגת העדה ומינו אותו

41 יהושע בן אריה, "ייסוד נחלת שבעה וגידולה", עיר בראי תקופה, א, ירושלים 1979, עמ' 150–151. קרסל מציין כי בניית השכונות הראשונות מחוץ לחומה "היתה בימים ההם משום חלוציות גדולה ורבה שלא נערכה עד כה כראוי". ראו: גצל קרסל, "מבוא", יהודה וירושלם, עיתונו של יואל משה שאלאמאן, ירושלים תשט"ו, עמ' יח.

42 סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 7–9.

43 כותב ח' סלומון: "אני בן ארבע בערך. אבא עוטר אותי בטלית, לוקח אותי על ידיו ונושא אותי לבית הכנסת, שם נמצא ר' חיים פרס עם עוד ילדים"; "אני לומד חומש. הרבי שלי הוא ר' יהושע מלוצ'ין... הוא בא בשבת לבחון אותי, ולמען יראה אבא עד כמה אני מיטיב לדעת... אחי מרדכי... נמצא בקביעות בירושלים (=בעיר העתיקה), לומד בישיבה". ראו: סלומון, שם, עמ' 10–11.

לתפקידים מובילים במוסדותיה – גבאי בית הכנסת הגדול 'בית יעקב' ומנהל בית החולים 'ביקור חולים'.⁴⁴ ב-1873 יצא סלומון בראש משלחת לאיטליה ולגרמניה במטרה לגייס כספים להרחבת בית החולים. הנסיעה ארכה חודשים ארוכים, וגם לאחר שחזר יואל משה ארצה הוא המשיך בפעילותו העסקנית (גישור סכסוכים פנימיים בעדה האשכנזית והקמת ועדת־על בשם 'כנסת ישראל' לאיחוד הפלגים שבה – 1872–1873)⁴⁵ ונוכחותו בבית הדפוס הלכה והצטמצמה. כך נפל בית הדפוס, מקור פרנסתה של המשפחה, על כתפיה של פרומה.

כאן יש לציין כי בית סלומון נבנה מלכתחילה כבית דו־קומתי, שבו שכן בית הדפוס בקומה התחתונה ומעליו שכנה דירת המשפחה; אבל גם אם המיקום היה נוח ונגיש, הדבר לא הפחית מעומס העבודה. לפי עדותו של שלמה זלמן, כבר בשש בוקר הייתה פרומה מתייצבת על גרם המדרגות ומקבלת את פני הפועלים, ובמשך היום כולו הייתה מתרוצצת – עולה ויורדת – בין הדפוס לדירת המגורים. שהרי לצד הטיפול בלקוחות, קבלת עבודות חדשות וביצוען לשיעור רצונם, השכילה פרומה גם לשאת ולתת עם הפועלים: עקבה בקפדנות אחר מעשיו של כל אחד, העירה על סדרי העבודה, על יעילותם ועל תפוקתם, וכפי שהדגיש שלמה זלמן, דבר לא נעלם מעיניה. במחקר אודות הנשים ביישוב הישן (במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה), מציינת מרגלית שילה שנשים־אשכנזיות – בעיקר יוצאות ליטא שהיו נשואות לתלמידי חכמים – בחרו לשאת בעול הפרנסה (להבדיל מן הספרדיות), בהאמינן כי ייעודה של אישה לַפְנוֹת לבעלה זמן ללימוד תורה. רוב מקורות פרנסתן התבססו על מסחר, שבו ניצלו את הידע הנשי המסורתי וייעלו אותו "ממלאכת בית – לתעשיית בית" (טחינת קמח, עשיית יין, טווייה, תפירה, מזכרות מעיר הקודש וכדומה). לא כן עבודת הדפוס, שנתפסה כמקצוע גברי ונשים מעטות עסקו בה (כמו אשתו של המלומד א"מ לונץ, שעם התעוורתו סייעה לו בבית הדפוס שהקים, או

44 יואל משה, כגבאי בית כנסת, היה נותן בבוקר "שיעור בש"ס בבלי לפני קהל המתפללים". ראו: סלומון ולעיל, הערה 22, עמ' 154–155.

45 מ' סלומון, "רימ"ס בתור עסקן ציבורי", "הרימ"ס פעיל באיחוד הכוללים", שם, עמ' 154–162.

פייגע וייס הסדרית שעבדה בדפוס של אביה).⁴⁶ גם פרומה נתפסה על ידי הלקוחות והעובדים כיוצאת דופן בניהולה את בית הדפוס המשפחתי; וכפי שתיאר אותה שלמה זלמן – היא הייתה לא רק אישה שהקרינה סמכות ובקיאות בעבודות דפוס, אלא גם סוחרת ממולחת. לכן, חרף היותה אישה בציבור שמרני ושוביניסטי, קהל הגברים שעבד איתה נשמע להוראותיה, ותמיד ביראת כבוד.⁴⁷

[איור 10]

ב־1874 המשיך יואל משה את פעילותו בקניית אדמות להתיישבות יהודית (והפעם מחוץ לירושלים), והקים עם פעילים כמוהו את 'חברת יישוב ארץ ישראל'. באותה שנה הועמדה למכירה חברת ארץ גדולה ביריחו והחברה עמדה לרכשה, אלא שהמשא והמתן הארוך עם השלטונות בקושטא נכשל (1874–1875), ולאחר תקופה של משבר ואכזבה יצאו שוב הפעילים⁴⁸ לחפש נחלה מתאימה בין האדמות שהוצעו אז למכירה במקומות שונים בארץ (כמו אדמות חברון או אדמות דוראן שליד רמלה). עכשיו קראו לאגודתם 'גאולת הארץ', במטרה להקים יישוב חקלאי לכל דבר. בשנה זו (1877) החליט יואל משה לממש גם את הרישיון הטורקי שניתן לו להוצאת עיתון עברי ('יהודה וירושלים'),⁴⁹ כשהוא רותם אותו ל'אני המאמין' הרעיוני שלו – לעזוב את חיי החלוקה הדלים והמבישים,

46 מרגלית שילה, "נשים בספירה הציבורית", נסיכה או שבויה: החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914, חיפה 2001, עמ' 137–146.

47 מתוך שיחה עם הגב' נעמי וכסלר (7 בנובמבר 2012) על דברים ששמעה מפי אביה, שלמה זלמן סלומון (הנכד). תודתי הרבה לגב' וכסלר ולאחותה, הגב' יעל איקו, על סיפוריהן וזיכרונותיהן, שכה תרמו להבנת דמותה של פרומה.

48 ביניהם דוד גוטמן, בן ציון ליאון, נתן גריגארט, יהושע ילין ויואל משה סלומון.

49 ב־1874 ביקש סלומון מן הממשלה התורכית רישיון להוציא עיתון, באמצעות הקונסול הגרמני שסלומון היה נתין שלו. הרישיון הושג, אבל סלומון התלבט אם

להתחבר אל האדמה ולחדש ימים כקדם:⁵⁰ "כלימה תכסה פנינו בזכרנו כי העמים אשר לא מבני עמנו יהיו הראשונים לחונן ארצנו הקדושה, ואנחנו עם בני ישראל נעמוד מרחוק ולא נמהר לנחם את האם הצמאה לבניה"; ובמקום אחר: "מתי... נצא גם אנו אל השדה, נשליכה משכנותינו ונלכה בכפרים... ללקוט פרחי חמד על יד יובלי מים?".⁵¹

למותר לציין כי עם הוצאת העיתון התארגנה מחדש העבודה בדפוס, כאשר בצד ההדפסה השגורה של יומני שנה, מודעות, כרטיסים וכדומה נדרשה גם מיומנות של הדפסת עיתון, שהקיף עתה שמונה עמודים (רק ארבעת הגיליונות הראשונים היו בני ארבעה עמודים)⁵² ושאמור היה לצאת בתכיפות של פעמיים בחודש. בשנה זו עבדו פרומה ויואל משה זו בצד זה, כשפרומה דואגת לעבודה השוטפת ואילו יואל משה כותב את העיתון על רוב מאמריו וסיפוריו,⁵³ מעמידו לדפוס ומדפיסו. כאן גם סייע לציודו בנו הבכור שלמה זלמן בן ה-18.

העיתון התקבל בהתרגשות. לפי קרסל, עיתון שבא לדובב בעקרונותיו ובמגמותיו קונצנזוס כה רחב של היהודים בתפוצות (והכל מתוך עמדה של

להעמיס עליו "משא לעייפה" נוסף. לפי בנו מרדכי, עודדו אותו רבים מיקירי ירושלים, ולבסוף נענה להם. ראו: סלמון (לעיל, הערה 22), עמ' 178.
 50 בשנה זו יצא יואל משה למסע נוסף בארץ, והפעם בעקבות "מלחמת האתרוגים" בין הסוחרים האשכנזים והספרדים, שבעטיה נשלח בידי הרבנים לבדוק את הפרדסים ברחבי הארץ. לאחר שובו ממסע זה פרסם את רשמיו בעיתונו בסדרת מאמרים בשם "מסע בארץ הצבי", כשהמגמה החוזרת היא "לעורר... את החיבה לאדמת הארץ ואת הרצון להתיישב עליה ולעבדה". ראו: גליה ירדני, 'יהודה וירושלים: העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863–1904, ירושלים 1969, עמ' 99.

51 סלמון (לעיל, הערה 22), עמ' 175, 173.

52 בכותרת הוצג העיתון כך: "יהודה וירושלים הולך ואור אי"ה פעמיים בחודש (לעת עתה)". רק בשנה הראשונה עמד העיתון בהתחייבות זו. מאדר תרל"ז (1877) ועד אדר תרל"ח (1878) יצאו לאור עשרים ושניים גיליונות, ובשנה השנייה הואט הקצב לגיליון אחד בחודש.

53 סלמון (לעיל, הערה 22), עמ' 178; כך כתב גם קרסל: "העורך הממלא את רובו של הגליון, אינו מוצא את סיפוקו במאמר הראשי ובמאמרים בפנים הגליון. החל מהגליון השני מפרסם הוא בהמשכים סיפור חזיוני... הנקרא 'משא גיא חזיון', שהוא אולי הראשון בספרות העברית לסיפורים ארצישראלים מאת יושב ארץ ישראל"; קרסל (לעיל, הערה 41), עמ' כב.

איחוד וקירוב לבבות לאהבת הארץ),⁵⁴ אין תמה שהתקבל בהסכמה גם על ידי עדות ומגזרים מתנגדים כמו רבני ירושלים וראשי החלוקה.⁵⁵ התקבלות אוהדת זו ניכרה גם במספר ההזמנות והמנויים על העיתון, שגדל והלך, וממילא הביא למחזור רווחי יותר של בית הדפוס. על כך ניתן ללמוד גם מפיה של פרומה, אם כי בהקשר טרגי. בגיליון ה של 'יהודה וירושלם' (עמ' 20) פרסם סלומון הודעה בזו הלשון: "מפני האסון הנורא אשר קראני, ביום ד' אייר, כי בני היקר החתן בן השמונה עשרה כ"מ שלמה זלמן ברוך נחטף ממני מעל זרועותי, בעומדו איתי במלאכה... ואיננו, על כן לא יכולתי להוציא הנומר במועדו".⁵⁶ גם שלמה זלמן הנכד מדווח על הטרגדיה, בספרו:

כאשר התחילו להגיע הזמנות רבות לעיתון – קרה אסון. הבן של סבא, שהיה חתן, עלה על כיסא כדי לשים שמן במנורת השבת, התהפך הכיסא והבן נפל ונהרג. אמרה סבתא: "כמה רחום הוא ריבונו של עולם. עכשיו כשקרה לנו אסון כזה, הוא שולח לנו הרבה הזמנות כדי לנחם אותנו".⁵⁷

תגובתה זו של פרומה הדואבת באבלה, מגלה דיוקן של אישה מאמינה, שמצדיקה ומקבלת עליה את הדין, אך גם אופטימית מעיקרה, המבקשת למצוא בכל אובדן קורט של עידוד; והעידוד, על פי פרומה כאן, הוא העיתון המצליח וגל ההזמנות הרב, שבעיניה הוא אות לניחומי האל. אבל חרף ההצלחה, 'יהודה וירושלם' לא האריך ימים, וזאת שוב בשל התפניות החדות וההחלטות הבלתי צפויות של יואל משה. גם הפעם חש שאין עוד מקום להמשיך ולהלהיב את ההמונים ל'גאולת הארץ', ללא

54 ראו המניפיסטציה של העיתון, המופיעה מתחת לכותרת "יהודה וירושלם": "יעיר ויעורר חמדת הקודש ואהבת יהודה וירושלם בלבב אחינו בני ישראל בכל תפוצותיהם לקרב ולאחד הלבבות, להרים דגל התורה והיראה, החכמה והמדע, היישוב והבניין, המסחר והמלאכה, ולרומם קרן אדמת הקודש לתועלת איש ישראל. מאת יואל משה בהר"ם שאלאמאן, יליד ירושלים ת"ו".

55 קרסל מביא את דברי השבח וההלל שהתפרסמו עם צאת "יהודה וירושלם", כמו מכתבו של יוסף ריבלין, וכן שני המאמרים של יחיאל בריל בהלבנון, 1877, שנה יג, גיליונות 32-33. ראו: גצל קרסל, "מבוא", יהודה וירושלם (לעיל, הערה 41), עמ' כ-כא.

56 נימר – גיליון (מספר בידיש); סלומון (לעיל, הערה 22), עמ' 178.

57 האפוס של משפחת סלומון (לעיל, הערה 7), עמ' 37.

מימוש הדברים הלכה למעשה ובאמצעות דוגמה אישית משלו – בבחינת "נאה דורש ונאה מקיים". וכך הוא כותב בגיליון האחרון (אדר תרל"ח, 1878):

קום ועשה! המילים האלה דופקים בחזקת היד וממלאים את נפשי רגשות אשר לא ידעתים כל ימי הגות רוחי... הנני עוזב את מלאכת עריכת מכתב העת יהודה וירושלם, וימתקו לי רגבי האדמה אשר אשדד מאלפי דברים ונאומים רבים.⁵⁸

בשלב זה מתקרב יואל משה אל פסגת חזונו, כשהוא הולך ונוגע בייעוד חייו. ואכן, עם קניית אדמות אמלבים הוא סוגר את העיתון, משאיר אחריו בית ומשפחה ויוצא עם רָעִיו להקים חיים מבראשית בממדים כלל-ארציים. למותר לציין כי לפרומה, שנשאה על כתפיה את האחריות לבית, למשפחה ולפרנסה, הליכתו של יואל משה לפתח תקווה היא בבחינת הלם נוסף בטלטלת חייהם הזוגיים והמשפחתיים. אפשר לומר שכל עיסוקיו האינטנסיביים עד כה, בהקמת נחלת שבעה ובהנהגת העדה האשכנזית בירושלים (לרבות הנסיעות), הצטיירו בקני מידה מקובלים שאליהם התוודעה פרומה מסיפורים משפחתיים דומים של שליחי ציבור ירושלמים (וביניהם משפחת סלומון עצמה: הסב הראש"ז והאב ר' מרדכי צורף שנזכר לעיל). לא כן ההליכה לאמלבים השוממה והרחוקה: זו הצטיירה כמעשה הזוי לכל דבר, כאשר כל יום מאיים בסכנותיו וכל לילה – בחרדותיו. עם כל זאת האמינה פרומה בבעלה, ונראה שגם הוא ידע להעריך כראוי את מאמציה לשמור לו תמיד קן חם ומוכן ולתפקד בנאמנות בכל החזיתות (וראו בין היתר את צוואתו בנידון).⁵⁹ רק בתפקיד ההוֹרָה־המוֹרָה, המשגיח על לימודי הבנים, לא סמכה פרומה על עצמה ועקבה בדאגה אחר מילוי

58 יערי וחרזמן ולעיל, הערה 3, עמ' פח.

59 "בני יקירי... אני ואמכם רעייתי הישרה והתמימה, אשר ביחד נשאה עימי בעול... שולטת בנכסי... כל ימי אריכות ימיה ובלי הסכמתה לא תעשו... כל ימי רעייתי אמכם תחייה, תיקח היא פרנסה לפחות מחצית נפוליון לשבוע משכר-חודשי החצר לבד, בית לדירה כחפצה, והיא שלטת לקחת יותר אם תחפוץ – ואין מוֹחָה בידה – מכס חלילה וחלילה"; ט' בתמוז תרס"ח. ראו: שמחה מנדלבוים, "צוואת הרב יואל משה סלומון", עשרה דורות בארץ ישראל: מאתיים שנה תקנ"ד-תשנ"ד (1794-1994), ירושלים 1994, עמ' 267-268.

חובותיהם ושיעוריהם. במילים אחרות, אם היו לה טענות כלפי בעלה כאָב – היו אלה תמיד בתחום זה. אילוסטרציה לכך מצויה בסיפור "כהן" שכתב הבן מרדכי.⁶⁰ מרדכי מתאר סצנה שבה חוזר אביו שזוף ויגע מפתח תקווה של ראשית עבודות החריש והזריעה (חשוון/כסלו תרל"ט, ראשית 1879). השמועה על בואו עוברת מפה לפה, והבית מתמלא באדם רב. רק כאשר מתפזרים הכול מתיישבים האב והאם לשוחח, ומרדכי מצטט את חילופי הדברים ביניהם לגבי הזנחת תפקידו של יואל משה בחינוכם:

אמרה אמא: "ילדינו, ענייני לימודיהם מוזנחים, באין השגחה עליהם". השיב לה אבא: "בעוד חודש תיגמר עונת הזריעה, ואוכל לתת ליבי עליהם". למחרת אחר תפילת שחרית, אמר לנו אבא: "היום תשבו בבית ולא תלכו ללמוד... בינתיים אֶבְחַנְכֶם ואדע טיב לימודיכם". בצהריים נגמרו הבחינות ואבא אמר לאמא: "אל תדאגי ואל תרגזי, לימודי הילדים כתיקונם".

ב. לדיוקנו הקבוצתי של המתיישבות הראשונות

1. איפה הן היו בבוקר לח בשנת תרל"ח

חנה טרגר, בתו של ר' זרח ברנט, הייתה בת שבע כאשר יצא אביה עם שלושת החברים (סלומון, גוטמן, שטמפפר) לסייר בארץ בקיץ הלוחט של יולי 1878, בתקווה למצוא אדמה מתאימה ולהקים עליה חיים יהודיים חדשים. בממזאר שכתבה בשם 'הפתח לתקווה' מתארת טרגר כיצד אמה מלווה את אביה בבכי מר, בהאמינה כי לא תראנו עוד, ואילו האב מרגיע ומבטיח כי תוך שלושה ימים – יחזור. והנה עברו חמישה ימים, שבוע, עשרה ימים, וכל אות לא נשמע ממנו ומחבריו. משפחת ברנט גרה אז בשכונה החדשה 'מאה שערים' (שנוסדה 1874), ולפי טרגר כל התושבים חיו שם בידידות והרבו לבקר את האם ולתמוך בה. עם זאת, הכול היו בטוחים כי הארבעה נרצחו. כשאמרו נואש ופנו למשטרה הטורקית בבקשה לשלוח חיילים לחפשם, נענו בשלילה: "איש לא ידע לאן שמו פעמיהם והמשטרה

60 סלומון, סיפורים (לעיל, הערה 16), עמ' 190-192.

לא יכלה, או לא רצתה, לנקוט בצעדים הדרושים".⁶¹ רק ביום השלושה-עשר חזרו הארבעה, רוכבים על סוסיהם. זה היה יום שישי בצהריים, מציינת טרגר, וכל אותה שבת חגגה השכונה את שובם לחיים ואת היותם גואלים ראשונים של אדמת הארץ. שכנים וידידים נכנסו ויצאו, בידיהם ריקים ויין, והכול ישבו בצוותא רתוקים וקשובים למשמע סיפורי החיפוש והקנייה (אף כי היו כאלה שהעלו ספקות ודחו את המעשה במורת רוח).⁶² אשתו של ברנט, רחל לאה, הייתה אז בחודשי הריונה האחרונים.⁶³ היא הייתה בת 36, ולה שלושה ילדים קטנים: חנה בת השבע, רבקה בת החמש ואליהו בן השנתיים וחצי. בנה בכורה, משה, נפטר בינקותו, בלונדון. רחל לאה נולדה בלונדון למשפחה יוצאת ליטא. בלונדון נישאה לברנט, מהגר, אף הוא מליטא, שעם השנים עשה חיל והקים מפעל לייצור מעילים וכובעים מעור. החיים היו נוחים ומרווחים, אלא ששבע שנים אחרי נישואיהם החליט בעלה לעלות לארץ ולהגשים את השליחות שהבטיח לרבו, 'אסיר ציון' מסלובודקה. עלייתם הראשונה הייתה ב־1871, עם בתם חנה, ועד 1878 כבר חזרו ועלו עוד פעמיים (1874, 1877), עם צאצאיהם הנוספים.⁶⁴

דייכה, אשתו של שטמפפר, הייתה ילידת ירושלים (1854). אביה, יצחק רוזנטל (שנקרא בפי כל 'דנציגר' משום שעלה מדנציג שבפרוסיה), היה איש ציבור בולט בירושלים דאז: מראשוני כולל הולנד־דויטש (הו"ד) וממייסדי שכונת 'בתי מחסה'. דייכה נישאה בגיל 16 לשטמפפר, עולה מהונגריה, ובאותו קיץ בתרל"ח הייתה בת 24, מטופלת בשלושה ילדים: חנה בת השש, שרה בת השלוש ושלמה יצחק בן השנה (בנה הבכור נפטר טרם מלאו לו שנה).⁶⁵

ללאה גוטמן לא היו ילדים. היא הייתה ממשפחת רבנים ודיינים במערב

61 חנה טרגר, "הפתח לתקווה", בתוך: יפה ברלוביץ (עורכת), סיפורי נשים בנות העלייה הראשונה, תל אביב 2001 (1984), עמ' 119 (ראו נספח ח).

62 טרגר, שם, עמ' 120. השוו להלן עם סיפור החזרה של סלומון, בתאריך זה, לחגיגת ברית המילה של בנו.

63 ברנט ילדה את בתה דבורה (דורה) ביפו, בעת שהתגוררה שם עם הנשים והילדים (1878).

64 ברנט (לעיל, הערה 6), עמ' 2-1, 9-7.

65 ארכיון לתולדות פתח תקווה על שם עודד ירקוני, תיקים: סיפור מהחיים (3509), אילן משפחת שטמפפר (3516).

הונגריה (משפחת וייסנשטרן), ונישאה לדוד מאיר גוטמן שהיה בן למשפחת סוחרים עשירה. כמו אביו הצליח גוטמן בעסקיו ואף היה מעורב בחיי הקהילה. ב-1876 חיסל את עסקיו, ובדעה אחת עם אשתו החליטו לעלות לארץ ולקחת חלק ביישובה. ירושלים של ראשית השכונות החדשות קיבלה את פניהם, ואף שגוטמן ('הגביר ההונגרי', כפי שכונה בפי כל) הקים לאשתו בית מהודר ומאוורר על גבעה ('משכנות ישראל'), לא היו אלה אותם חיים מרווחים שידעה. כאמור, גוטמן פתח כאן בפעילות נמרצת כבר עם בואו: הקים חֲבֵרוֹת לקניית אדמות ליישוב הארץ (גם אם קנאים מירושלים תקפו אותו פיזית על כך), נבחר לוועד שכונת 'אבן ישראל' ותרם כספים רבים למוסדות ציבור בעיר;⁶⁶ ואילו לאה ניהלה את ביתה החדש, כשעל ידה מסייעת לה בת אחיה שבאה עימם – פראדל וייסנשטרן. לאה גוטמן הייתה כבת ארבעים וחמש כאשר החלו המייסדים הראשונים להקים את התשתית למושבה, ואילו נשותיהם וילדיהם עברו בינתיים להתגורר ביפו.⁶⁷ לאה, שהייתה ללא ילדים, ביקשה להצטרף אל בעלה בפתח תקווה ולסייע באשר תוכל. לפי ברוך אורן לקחה גוטמן על עצמה את תפקיד הכנת הארוחות לגברים העמלים, וכדרך הערביות יצאה לשדות, ליקטה עשבי מאכל ואף אפתה לחם על גבי טאבון ותנור שמוסק על ידי גללי בקר). ב'חושה' שעמדה לרשותה הציבה מעין מטבח עם כלים אלמנטריים, וכאשר קשתה עליה העבודה באו לעזרתה אחייניותיה: מירה בת אחותה ופראדל (בת אחיה), שנישאה בינתיים למיכל ליב כץ, גם הוא בין מתיישבי פתח תקווה הראשונים.⁶⁸

ומה באשר לפרומה סלומון? ובכן, באותם ימים (יולי 1878) הילכה פרומה וכרסה בין שיניה, כשהיא אמורה ללדת בכל יום. וכך סיפר הנכד שלמה זלמן את גרסתו: "והנה יום אחד, כשהייתה בסוף הריונה, והבית מלא תינוקות, עזב אותה והלך לקנות אדמות"; כאן "נאלצה [שוב]... להגן על בעלה מפני הלשון הארוכה של השכנות ה'טובות' שגינו אותו על כך", וכמו תמיד החזירה מלחמה שיערה: "'הלא נסע לבנות את ארץ ישראל..."

66 "דוד מאיר גוטמן" (1827–1894), ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' צז–ק.

67 לפי ספר היובל פתח תקווה, שם, מנו המייסדים הראשונים שנים-עשר חברים למעט סלומון (שם, עמ' כז), והשאלה היא אם הכול הגיעו עם משפחותיהם. לפי

ז' ברנט – התיישבו במקום עשר משפחות. ראו: ברנט (לעיל, הערה 6), עמ' 13.

68 ברוך אורן, "הדודה לאה, אם המושבה", נשות החיל (לעיל, הערה 5), עמ' 5–6.

הלא לשם כך קיווינו, שאפנו, התפללנו. ובזכות זה – אעבור את הלידה בשלום גם בלי מויסה⁶⁹. ואכן הלידה עברה בשלום, אם כי הייתה מהולה באבל על מות בנה, ששנה קודם לכן קיפד את חייו בתאונה משונה. בחודש אב כרעה פרומה ללדת, ואלוהים זיכה אותה שוב בבן זכר. פרומה קראה לו חיים זלמן: חיים – על שום שרץ נולד זה העניק לה ולביתה חיים חדשים, וזלמן – יד ושם לבנה המת שלמה זלמן. יואל משה, כאמור, לא נכח בלידה, ולפי עדות הנכד הוא השתהה גם ביום ה'ברית' בשל המשא ומתן שהתנהל אז על אדמות אמלבס.

מתי התקיימה הברית של חיים זלמן, ובאיזה בוקר לח בשנת תרל"ח היה זה? ובכן, מעמד רכישת האדמה מהבעלים, סלים קסאר, נערך בראש חודש אב תרל"ח (30 ביולי 1878), ואילו חיים סלומון נולד בח' באב תרל"ט (1879)⁷⁰ כך לפי הערך "חיים סלומון" ב'אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו'. אבל חיים ביומנו ("חיי אדם") מציין אחרת, ומספר כי נולד בכ' טבת תרל"ט (ולפי דרכונו הגרמני ב־20 בינואר 1879). ריבוי תאריכים מעיד, כידוע, על אי ודאות, ובעיקר כאשר התאריך הלועזי והתאריך העברי אינם תואמים. ואכן, גם חיים עצמו, לאחר שפירט ביומנו תאריכים אלה, הגיע למסקנה שלמעשה אינו יודע את תאריך הולדתו המדויק.⁷¹ לא כן בנו יעקב. לימים, כאשר הוציא לאור בדפוס את יומנו של אביו, קבע כי תאריך ההולדת הוא י' בטבת תרל"ח (ולא תרל"ט כפי שציין אביו). הוא הסביר זאת בכך שהאב ציין במקום אחר ביומן כי "בשנה בה נולדתי קנה אבא יחד עם חבריו... את אדמת אמלבש ויסדו את המושבה פתח תקווה", ומכאן שנוולד בתרל"ח. לא כן שלמה זלמן הנכד: הוא לא התחבט הרבה, וידע לספר כי חיים אכן נולד בתאריך ח' אב תרל"ח, כפי ששמע ישירות מסבתו פרומה.⁷² וכך סיפר שלמה זלמן:

69 מויסה – מוישה: כאמור, לפרומה היה מבטא של יהודי ליטא, שבו כל שין הפך בפייהם לשין; היא הייתה אז בת 43 והיו לה 5 ילדים.

70 לגבי תאריך הרכישה ראו: ארכיון לתולדות פתח תקווה על שם עודד ירקוני, תת חטיבה: ייסוד המושבה, סימול 001.001.001; לגבי הולדת חיים, ראו: דוד תדהר, "חיים סלומון", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, תל אביב 1947, א, עמ' 278.

71 "אין אני יודע", כתב חיים ביומן שבכתב ידו. חן חן לגב' קרויניב נכדתו על יומן זה.

72 כל העדויות שהובאו כאן משלמה זלמן הן סיפורים ששמע מפי סבתו פרומה. שלמה זלמן היה בנו הבכור של יוחנן דוד מאשתו השנייה (שרה ליבה), ולפני

כשנולד הבן (חיים) שלחו להודיע לאב, כדי שישבו הביתה לברית. טלפון, ודואר אקספרס – כל אלה לא היו אז. שלחו פְּרָשִׁים לחפש אותו... עד שמצאו אותו – עברו ימים אחדים, כי הוא הסתובב בשטח... ואיש לא ידע איפה הוא בדיוק. וכך הגיע מן השדה ישר לברית. כשנכנס היה שחור כפחם מן השמש והדרכים. אמרו הנשים זו לזו: "מי זה?! מויִשָּׁה היפה?!" ענתה סבתא (פרומה): 'זה מויִסָּה האמיתי. כך הוא רוצה להיראות'.⁷³

2. לטיבו של הדיוקן הקבוצתי

לפנינו ארבע נשים בנות העדה האשכנזית בירושלים – פרומה סלומון, דייכה שטמפפר, לאה גוטמן ורחל לאה ברנט, שצומת היסטורי בתולדות היישוב (קניית אדמות פתח תקווה) היה לצומת קריטי בפגישתן ובחייהן לעתיד. אמנם היו אלה נשים שבאו ממסורת חיים דומה ומחינוך עדתי-נשי דומה, אך השוני בגיל (שנות ה-20 עד שנות ה-40), במקום ההולדת (ילידות הארץ, הממלכה האוסטרו-הונגרית, בריטניה הגדולה) ובמצב המשפחתי (אימהות, חשוכות ילדים), וכמובן באופי ובטמפרמנט ביניהן, עלול להקשות על הצגתן כ'ביוגרפיה קולקטיבית'.⁷⁴ אף על פי כן, התוודעותן בצומת זו לא רק חיברה אותן לגורל משותף אלא גם הכתיבה מעין הקבלה בדרך התנהגותן ואורח חייהן – הן בספֶרה הפרטית (זוגיות, משפחה) והן

חגיגת בר המצווה שלו הלך אביו לעולמו (1913). ילדיו היתומים של יוחנן דוד מצאו נוחם ותמיכה אצל סבתם, והיא, שהתאלמנה שנה קודם לכן (ויאל משה נפטר בי"ב בחשוון תרע"ג, 23 באוקטובר 1912), קירבה אותם, ובעיקר את שלמה זלמן, והוא היה לן בביתה כדי לא להשאירה לבדה בלילות. מכאן הקשר הנפשי החזק ביניהם, ומכאן הסיפורים ששמע ישירות מפיה ושאהב לספרם ולהנחילם לילדיו. תודה מקרב לב לנעמי וכסלר, בתו של שלמה זלמן, על עדויות תורמות אלה.

73 האפוס של משפחת סלומון (לעיל, הערה 7), עמ' 35. שלמה זלמן טועה כאן כשהוא קובע את מועד טקס הברית של חיים בתקופת החיפושים לקניית אדמות יריחו (1874–1875) ולא לקניית אדמות פתח תקווה.

74 כאשר מגדירים בלימודי הספרות "משמרת ספרותית", מצביעים על שיתוף אפשרי בביוגרפיה הקולקטיבית של המחברים, שחומריהם, חרף ההבדלים בכתיבה, נשאבים מחוויות ומהתנסויות באירועים תקופתיים דומים. ראו למשל הגדרותיו של ר' קריץ ל"משמרות" בספרות דור תש"ח: ראובן קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, א, קרית מוצקין 1978, עמ' 9–19.

בספרה הציבורית. שיתוף ביוגרפי זה ניכר בראש וראשונה בדיוקנאותיהם הדומיננטיים של בני זוגן, שכל אחד מהם העמיד את עיסוקו בענייני הכלל בראש סדר העדיפויות שלו ועל כן חסרה תמיד נוכחותו בחיי המשפחה. זאת ועוד, בני זוג אלה, גם אם באו מתפוצות שונות, הביאו עימם אותו חזון 'לאומי', בלתי אפשרי באותם ימים, מתוך נחישות לממשו בדרכים לא מקובלות הגובלות לא פעם במעשי סיכון והתאבדות – כשהם משתפים בהם גם את בני משפחותיהם הגדולים והקטנים.⁷⁵

כך למשל, יהושע שטמפפר, עילוי בתורה ומשכיל, שחזון ארץ ישראל טלטל אותו כבר בגיל 17 לקום ולעזוב את בית הוריו בהונגריה וללכת ברגל לירושלים כדי לממש חלום דורות (1870); גם כשנשא אישה והביא ילדים לעולם, הוא לא היסס להביאם לשממות פתח תקווה, ולאחר הקמת התשתית המבנית למקום (הוא היה ממונה על הקמת הבניינים וחפירת הבאר)⁷⁶ יצא כמה פעמים לגייס כספים באמריקה ובאירופה (לא פעם לשנתיים ויותר).⁷⁷ כך עזב את אשתו הצעירה לחיות את חייה רחוק ממשפחתה, לגדל ולפרנס את ילדיה הקטנים ולהיאבק בדוחק ובמחלות בכוחות עצמה.

גם דוד גוטמן לא הקל עם לאה אשתו, כשעקר אותה בגיל מתקדם ממשפחתה ומארצה והלך בעקבות חלומו לבנות מושבות בארץ ישראל. אמנם תמיד נהג בה בכבוד, וכשחכך בדעתו אם לקנות מהסוחר טאיאן נחלה נוספת של עשרת אלפים דונם, לבקשתם של מתיישבים פוטנציאליים (חורף 1879/1880), התייעץ עימה⁷⁸ והיא, השקולה והזהירה, חרף החשש שאין בידי המתיישבים לשלם את התמורה, ביקשה לשמח את

75 "בתקנות חברת פתח תקווה הי"ו", שחוברו בידי סלומון וחבריו, "לא מוזכרת ולו במילה אחת 'האישה המתיישבת'. יש לשער שהיה ברור לחבורה זו, שהאישה תלך אחרי הבעל ותמלא את כל המוטל עליה". ראו: אורן, נשות החיל (לעיל, הערה 5), עמ' 4.

76 הפועלים הערבים קראו את הבאר על שמו של יהושע שטמפפר – ביר שוע.
77 להלן נסיעותיו: 1880–1882, 1885, 1889–1891, 1894, 1899. ארכיון לתולדות פתח תקווה, תיק: סיפור מהחיים (3509).

78 וכך אמר גוטמן לחבריו: "תמיד הייתי מהרהר ביני לבין עצמי ושואל: מדוע לא תיקח גם בת זוגי חלק... הלא בכל אשר התעניתית תתענה גם היא? ואם כך איפוא... אשאל נא בעצתה בטרם נתקשר עם טיאן". ראו: ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' לו.

ליבו והסכימה.⁷⁹ כך במשך שלוש עשרה שנה (1892–78) העניקו גוטמן ואשתו מטובם ומנדיבותם למתיישבי פתח תקווה,⁸⁰ ואחר כך למתיישבי יהוד: "כשהתחילה המושבה מתרחבת והולכת, היה דויד גוטמן המוציא והמביא את הכול, בונה, מנהיגה ויועצה... וגם שולח ידו אל הנשק בהיות הצורך בכך";⁸¹ ב-1885 נבחר ל'דירקטור' של פתח תקווה, וב-1886 – לחבר בוועד הפועל של 'חובבי ציון' בארץ. אלא שבאצילותו ובסלחנותו ללוויים הרבים שלא החזירו לו את כספיו ואת אדמותיו, הלך גוטמן ואיבד את הונו, ובסוף שנות ה-80 גילה את ממדי השבר וגם את החוק הדרקוני שקבע כי רכושם של בעלים שאין להם יורש נלקח על ידי הממשלה לאחר מותם. גוטמן אמנם רשם את שארית רכושו תחת שמות אחרים⁸² והחזיר חובות שהסתבך בהם, אך איש לא יצא לעזרו והוא הגיע עד פת לחם. כך נפטר משברון לב באחת מנסיעותיו מירושלים ליפו (1894), ואילו לאה נשארה ללא תומך בין קרוביה בירושלים.

למותר לציין כי גם זרח ברנט היה עשוי לפי דגם זה. שוב ושוב טלטל את אשתו וילדיו מחיים שקטים ומסודרים בלונדון, כשהוא מעבירם הנה וחזור על פני ימים ויבשות בין בריטניה ופלשתנה (חמש-עשרה פעם, על פי עדותו). כך במשך 35 שנה (1871–1906) היה מיישבם בכל פעם באזור נחשל אחר.⁸³ אלא שעם רכישתן של אדמות אמלבס וההחלטה להעביר

79 על תגובתה של לאה סיפר גוטמן: "סוף דבר שהנני שמח להגיד לכם, כי מה שלא מצא שלמה המלך מצאתי אנוכי כיום הזה. אמנם גם היא אינה נקייה מכל חששות, ואולם היא אמרה: הנני נכונה לכל, כי כך מקובלתני מבית אבא – לפום צערה אגרא"; שם, שם.

80 ד' גוטמן יזם חגיגות וטקסים כבר בשנה הראשונה בפתח תקווה. כך למשל ערך ברוחב יד את סדר הפסח הראשון (ניסן 1879), או חגיגת שישי-שבת עם המשפחות לאחר שהתקבלו הקושאנים (על אדמות הקנייה השנייה); שם, עמ' כו-כז, לו-לח.

81 גוטמן שירת כחייל בצבא ההונגרי; שם, עמ' צז, קא-קב, קג.

82 לפי החוק התורכי, רכושו של בעל רכוש שאין לו יורשים חוזר לממשל עם פטירתו. כדי לעקוף חוק זה רשם גוטמן (1887) את רכושו על שמו של מיכאל ארלנגר, אחד ממקורביו של הברון רוטשילד, שהיה מעורב ביישוב יהודים בעלייה הראשונה. אבל גם כשהגיע גוטמן עד סף רעב, לא ביקש מארלנגר להחזיר לו את רכושו. ראו: "דוד מאיר גוטמן", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב (לעיל, הערה 70), א, עמ' 304.

83 ז' ברנט התיישב עם משפחתו במאה שערים ב-1875, בפתח תקווה ב-1878, 1885 ו-1887, ובנווה שלום ב-1890.

את הנשים ואת הילדים ליפו (י"ב אלול תרל"ח, 10 בספטמבר 1878),⁸⁴ הודיעה רחל לאה ברנט שהיא מסרבת, ובשום פנים ואופן אינה מוכנה לעזוב את ירושלים ולהצטרף למפעל ההתיישבותי שיסכן את חיי ילדיה. במאמרו "נשות החיל" מכנה אותה ברוך אורן בשם "הסוררת", אף שמרדנותה לא נבעה מגחמות של אישה מפונקת אלא מאחריותה לתפקידה כאם;⁸⁵ שהרי הדאגה לפעוטותיה, ולא כל שכן לילד שבקרבה, היא שהובילה אותה להתנער מחינוכה הצייתני כאישה יהודייה (ה"עושה רצון בעלה") ולמחות נגד סמכותם והחלטתם של המייסדים.⁸⁶ במילים אחרות, רחל לאה ביטאה את רחשי ליבן, את פחדיהן ואת התנגדותן של כל האימהות ששתקו, והייתה נחושה ללכת עד הסוף, כלומר לפרק את ברית הנישואין ולהיות מגורשת על ידי בעלה, ובלבד שתרחיק את הילדים מכל "שיגיונותיו". ברנט הנדהם ניסה בכל דרך לפייסה ואף פנה לרב העדה כדי ליישב את ההדורים, אלא שהרב סלנט דווקא הסכים עם האישה וציידד בזכותה לסרב. הדיון ביניהם נמשך חודשים ועבר תפניות שונות, עד שהתרצתה רחל לאה בכל זאת, הצטרפה לנשים המתיישבות וחייה כמותן את הראשית במחסור ובחולי (1878–1881).⁸⁷

84 לפי יהודה ראב, בחנוכה תרל"ט (1878) עברו משפחות ראב, שטמפפר וגוטמן לגור ביפו. "אנו המתיישבים היינו יורדים ליפו על פי תור, אחת לשתיים שלוש שבתות, אל משפחותינו ולשם קניית אוכל לחברים לכל ימות השבוע. המשפחות היו גרות בסמטאות אפלות של יפו העתיקה סמוך לנמל". ראו: ראב ולעיל, הערה 6, עמ' 60.

85 אורן, נשות החיל (לעיל, הערה 5), עמ' 6.

86 בעלייה הראשונה מות ילדים היה תופעה שכיחה. אבל בספרות העלייה הראשונה סופרים-גברים כמעט שאינם עוסקים בנושא זה, ואם נידון המוות, הוא תמיד מצטייר כמוות הרואי של מאבק להגנה ולביטחון (ראו משה סמילנסקי). לא כן בספרות הנשים: אלה לא נרתעו מלעסוק במוות לכל גילויי, וביניהם מותם של חלשים (ילדים, זקנים, נשים) כתוצאה ממחלות ומתאונות. נחמה פוחצ'בסקי, ששכלה שניים מילדיה, מרבה לספר על מציאות זו של אובדן ("סימה רסקין", "שרה זרחי", "בלעדיה"), ומבקרי הספרות תוקפים אותה על הוצאת דיבתם רעה של החיים החדשים במושבות. ראו: יפה ברלוביץ, "לטיבו של הנרטיב הציוני הנשי – התחלת מאה/סוף מאה", ספרות וחברה בתרבות העברית החדשה: מאמרים מוגשים לג' שקד, בעריכת יהודית בראל, יגאל שוורץ ותמר ס' הס, תל אביב 2000, עמ' 429.

87 לפי ברנט, הרב סלנט אמנם הצדיק את תביעתה של רחל לאה לגט, אך לשמע דבקתו של ברנט במצוות יישוב הארץ ציווה על רחל לאה ללכת אחריו. היא

חיבור נוסף שאפיין את ארבע הנשים האלה (לרבות נשות המייסדים האחרות) היה היותן פרי החינוך היהודי הפטריארכלי, שהגביל נערות צעירות ברכישת השכלה במסלול של לימוד מסודר ומושכל (שלא כמו הנערים). לפי מסורת חינוכית זו של יהודי אירופה, הקנו לנערות לימוד בסיסי של קרוא וכתוב ביידיש וארבע פעולות החשבון (לצורך קנייה ומכירה). כך שעם התפרצות הלכי הרוח המהפכניים באירופה, סילוק המשטרים המלוכניים והתפשטות המאבקים הלאומיים לעצמאות (הלכי רוח שהלהיבו את המייסדים לאמצם ולממשם בתחייה לאומית משלהם), נשותיהם כלל לא הבינו במה דברים אמורים. כאמור, הליכת הנשים אחרי הבעלים-המייסדים הייתה בעיניהם כה מובנת מאליה, שהם לא העלו בדעתם שיש לשתפן במהפך הרעיוני הלאומי הזה ולהקנות להן ולו ידע בסיסי התיישבות יהודית מהי.

לצד זאת, שיתוף הגורל של נשות המייסדים ביפו, ולאחר מכן במושבה, ייצר מעין סוציאליזציה של נשים שמצאו עצמן בודדות ורחוקות ממקומותיהן וממשפחותיהן, ועל כן – חרף הבדלי הגיל, המוצא והשפה – החלו לחפש קשר ביניהן. ואכן, שלא כמו במסגרת חייהן המכונסות בירושלים, כאן חרגו הנשים ממרחבן הפרטי (הביתי-משפחתי) אל מרחב נשי אינטראקטיבי, פתוח יותר, שכמו בידל אותן ל'יחד' משלהן (אינטראקציה של עזרה, שיח גלוי ושחרור משותף של כעס מודחק על הבעל).⁸⁸ חנה טרגר, בזיכרונותיה מגיל שבע, מרבה לספר על מצבים שונים שקידמו וגיבשו סוציאליזציה זו, כמו הסיפור אודות יום גשם קר וסוער (חורף תר"מ) שבו בוששו הגברים לחזור מהקניות ביפו (נחל המוסררה [איילון] געש וחסם את הדרך); העיכוב נמשך יום ועוד יום, וכשהמזון אזל, החלו הנשים להתארגן: לאסוף את השיירים שנותרו, לחלקם באופן שווה

המשיכה לסרב, וכאן התערב המהרי"ל דיסקין (הרב מבריסק), אף הוא ממנהיגיה הבולטים של העדה האשכנזית בירושלים, ופיס את רחל לאה "בדברים חמים ונמרצים ובתחנונים ממש שלא נפסיק מלגשם את הרעיון הנשגב... ובברכתו קרא בהתרגשות: עוד תזכו ותאכלו מטוב הארץ... והייתם כגן רווה וגו', ובדבריו השלים בינינו". ראו: ברנט (לעיל, הערה 6), עמ' 12.

88 ראו: יפה ברלוביץ, "על צומתי מפגשים בין נשים בראשית היישוב (1878-1918): עיון בכתביהן של ראשונות", עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל, בעריכת מרגלית שילה וגדעון כ"ץ, שדה בוקר תשס"א, א, עמ' 373-379.

ולאפות לראשונה על טאבון. בעזרתה של ערבייה מקומית הן אפו פיתות מקמח דורה, הניתן לרוב לעופות, שהתקבלו בצוק הרעב כטעימות ומשביעות.⁸⁹

נוסף על ה'יחד' הנשי, חיברות זה הגביר את מודעותן גם למעורבות קהילתית, כשהן יוזמות ותורמות לענייני המושבה מבלי שנתבקשו לכך. ואם בירושלים היהודית יצאו הנשים ממרחבן הפרטי רק כדי לעשות לביתן ולמשפחתן, כאן בפתח תקווה הן יצאו מן המרחב הפרטי מתוך תחושת שייכות ונכונות לעשות לְכָלֵל המושבה. במילים אחרות, הן אמנם הגיעו לפתח תקווה כמתיישבות בעל כורחן, אבל ההתייחסות וההתמודדות עם קשיי היום יום⁹⁰ עשו אותן עם השנים למתיישבות מרצון, כשהתודעותן אל המקום וההתחברות אליו הגבירו את נוכחותן גם במרחב הציבורי.⁹¹ כך לאה ראב, שהלכה אחרי בעלה המתיישב יהודה ראב, אך משהבחינה בערביי יהודיה התוקפים את המושבה, מיהרה לאסוף מוטות עץ שהוכנו לבניין ולחלקם לאיכרים תוך כדי התגרה; כך חברותיה, שבשעה שהערבים־הכפריים היו עולים לחרוש את אדמות המושבה כדי להפגין 'בעלות', היו מטילות עצמן לפני המחרשות ומונעות בגופן את התקדמותם.⁹² ביניהן גם: אסתר גרינשטיין, שעברה בשדות בשעה ששיירת־חטונה בדואית חצתה ודרסה את השבלים, והיא לא היססה ובמקל שבידה משכה מהכלה את תכשיטיה כעירבון לתשלום הנזק; רחל לאה ברנט הקימה קבוצת־עבודה להכנת פרוכות לבית הכנסת שהקים בעלה, ומדי ערב, אחרי יום מפרך במשק ובבית, היו מתכנסות אצלה כולן כדי לתפור ולרקום; ודייכה שטמפפר, שבמשך שנים ניהלה את הפרדסים שהופקדו

89 טרגר (לעיל, הערה 61), עמ' 126–128; עניינים נשיים נוספים שלביצועם נדרש שיתוף: ה"טיול" שערכו יחד לירקון לצורכי טבילה נשית לאחר נידה (במקום מְקוּוה), גם "בחורף, בגשם ובביצות החמרה". ראו: ראב (לעיל, הערה 6), עמ' 76.

90 ראו התפרצותו הרגשית של יהודה ראב ביחס לסבלן של הנשים דאז: "וכמה סבלו הנשים! סבלו ופעלו. סבלו וגם שתקו"; שם, שם.

91 תופעה זו, של התחברות האישה למקום הארץ־ישראלי על ידי התייחסות וסבל ותוך מהפך נפשי מעוינות לדבקות, חוזרת גם בהקשר של הנשים המתיישבות בתקופת העלייה הראשונה. ראו: יפה ברלוביץ, "גבר/עולה אישה/מהגרת", יהודיה נודדת, אישה בהגירה ועליה, כנס רב תחומי, המרכז לחקר האישה ביהדות, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן, מרס 2003.

92 "לאה ראב בן עזר", אנציקלופדיה לחלוצי היישוב (לעיל, הערה 70), א, עמ' 447.

לעיבוד ולשמירה בידי בעלה (לימים ראש הוועד), מצאה לנכון לקחת חלק בשיבות הוועד שהתקיימו בביתה ולהביע את דעותיה הנחרצות על סוגיות שונות במושבה.⁹³

בחבורה זו של נשים מייסדות הייתה אמורה לקחת חלק גם פרומה סלומון, שמבחינה ביוגרפית וטיפולוגית כמו התבקשה לדיוקן קבוצתי זה, ולאור ניסיון חייה בין החומות ומחוצה להן אין ספק שהייתה יכולה לתרום ליחד נשי זה כמו גם למושבה בכלל. אלא שפרומה סלומון לא הצטרפה עם ילדיה למשפחות המייסדים ביפו (אלול תרל"ח, 1878), וגם שנה לאחר מכן – אחרי שנחרש החריש הראשון, נחצבה באר המים, חולקו האדמות ונבנו בתי הבוץ והאבן (תשרי תר"מ, 1879) – לא העתיקה את מקום מושבה לפתח תקווה.⁹⁴ היא נשארה עם ילדיה בנחלת שבעה, שם המשיכה לנהל את ביתה בעוד יואל משה חי ופועל לבדו בפתח תקווה, באותה מסירות ודבקות במימוש החזון. והשאלות המתבקשות הן: כיצד התקבלה אי-הצטרפותה של פרומה לקבוצת המשפחות המייסדות – אם בקרב הקהילה הירושלמית ואם בקרב הקהילה הפתח-תקוואית? האם רחל לאה ברנט, שהתנגדה ללכת אחר בעלה לשממות אמלבס, לא התריסה בפניו שיש כאן איִפּה ואיִפה? ומה לגבי נשות-המייסדים האחרות – האם המשיכו לשתוק (גם אם זעמו בינן לבינן)? ומה הייתה תגובתה של פרומה, שתמיד ידעה להשיב לתוקפיה?

כאן כדאי להביא מדבריו של יואל משה, שבשיחה עם דוד גוטמן, ערב עזיבתם את פתח תקווה מוכת החולי והמוות (1881), מסיק לקחים לגבי המתיישב לעתיד לבואובדיעבד גם לגבי עצמו ומשפחתו. וכך אומר שם סלומון:

אמנם האלמנט הירושלמי מסוגל יותר לעבודה חקלאית מאותו היהודי

93 על אסתר גרינשטיין ראו: "זאב אריה גרינשטיין", שם, ב, עמ' 635. על רחל לאה ברנט ראו: H. Trager, "The Working Party", *Pioneers in Palestine*, London 1923, pp. 76–89. על דייכה שטמפפר ראו: ארכיון לתולדות פתח תקווה (לעיל, הערה 65), תיק 3516: אילן משפחת שטמפפר.

94 לפי יהודה ראב, בחג הסוכות תר"ם (1879) עברו המשפחות מיפו לפתח תקווה: "הקימונו סוכה גדולה ממגרפות וקילשוניס. כסכך שמשו לנו קני הסוף שהובאו מאבו ליג'ה. השמחה היתה שלמה כי החג הוחג במשותף". ראו: ראב (לעיל, הערה 6), עמ' 75.

יפה ברלוביץ

הבא זה עתה מרוסיה,⁹⁵ מפני הטעמים הבאים: א. שהוא מכיר בלשון המדינה; ב. שהוא מכיר את תכונת הערבים ויודע איך להתנהג עימם; ג. שהוא רגיל באקלימה של הארץ. אלא שהדבר המעכב בעדו להיעשות לחקלאי זוהי קירבתו לירושלים, שבכל מקרה ופגע... נמצאים לו מיד גואלים ומושיעים בירושלים".

מסקנתו היא כי "כדי להקים את סוכת פתח תקווה הנופלת, דרוש להביא יהודים מרוסיה (באין להם 'גואלים ומושיעים בירושלים', י"ב), ומהירושלמים... יהיו למורים... ולמדריכים".⁹⁶

ג. פרומה סלומון: 1878–1892

1. בין ירושלים לפתח תקווה

וכך כותב הבן חיים סלומון על ילדותו בנחלת שבעה (סוף שנות ה־70/ראשית שנות ה־80):

הישיבה בנחלת שבעה בימים ההם לא הייתה קלה. קרו מקרי התנפלות של ערבים בייחוד מן הכפר ליפתה הקרוב. אבי ז"ל היה בימים ההם טרוד בהקמת פתח תקווה, היישוב החקלאי הראשון. הוא נסע הלך וחזור. השומר היחיד בבית היה אחי אריה ליב, בעל לב אמיץ אשר לא חת מפני כל. היה לו אקדח אשר השתמש בו לפעמים להברחת מתנפלים... כאמור, היה אבא מרבית זמנו בפתח תקווה, ובא הביתה לירושלים לעיתים רחוקות. נסיעתו וחזרתו מפתח תקווה היו ברכיבה על סוס באשר דרך סלולה מפתח תקווה לירושלים טרם הייתה".⁹⁷

למותר לציין כי דבקו של יואל משה בפעילות חדשה זו – נדידה והתרחקות מהבית ומהמשפחה כדי להקים אי־שם ליד יפו מעין מעבדה

95 בקיץ 1882, בעקבות הפוגרומים של "הסופות בנגב" בדרום רוסיה (1881), התחילה עלייה ראשונה של יהודים מתפוצות שונות, כדי לרכוש קרקע ולהתיישב בארץ במסגרת חקלאית (לפי המודל של פתח תקווה).

96 מתוך: "יומנו של טוביה סלומון", ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' עה.

97 סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 8.

יישובית ניסיונית שיש בה כדי להציע עתיד חקלאי ליהודי הארץ (והתפוצות) – מחזירה אותנו שוב אל אותו דפוס התנהגותי, המדרבן את יואל משה לעזוב מדי פעם את כל אשר לו ולהפעיל מחדש תכניות יעדים חזונות שנפשו חסרת המנוח מייצרת ללא הרף. כך בנדודיו ללמוד תורה, כך בעיסוקיו הספרותיים העיתונאיים, וכך בפעילותו הרעיונית הציבורית למען הקהילה ולמען היישוב כולו. והנה גם עכשיו, כפי שמספר הבן, עולה יואל משה על סוסו ונע בדרכים לא־דרכים הלך ושוב בין הבית שהוא מנסה להקים (בפתח תקווה) לבין הבית בירושלים, שבו שוב מוצאת עצמה פרומה באותו חסך של בעל ואב וממילא בדיוקנה של אישה־מחכה־תמיד. שהרי אם ב־1859, כשהרחיק לליטא, חיכתה עם שני פעוטות, ובצאתו למצרים ב־1864 נותרה עם ארבעה ילדים בחיקה (שלא לדבר על שליחיותו לאירופה ועל מסעותיו בארץ), הפעם מצאה עצמה מחכה עם שישה ילדים לגליהם השונים, ובתוך כך – מתמודדת עם הריון בגיל מתקדם (הביאה לעולם את בתה צפורה בסוף 1879), מתאבלת על מות אביה אברהם רוטנברג (1880), שחי בקרבתה שנים והיווה דמות גברית ואבהית בחינוך ובגידול ילדיה, ומתייסרת עם פציעתו הקשה של בנה הבכור יוחנן דוד.⁹⁸

כאן כדאי להעיר כי הדימוי של פרומה כ'אישה מחכה' מתחבר לאותו מוטיב ספרותי־רומנטי שאכלס רבות את היצירה העולמית והעברית,⁹⁹ ובה בעת גם ערער על הקונבנציה המשתמעת ממנו. שהרי מצד אחד נטען כי תדירותו של מוטיב זה שבה ומאשרת את מערכת היחסים הפטריארכלית – גבר אקטיבי (נודד) / אישה פאסיבית (מחכה) – כנורמה חברתית;¹⁰⁰ ואילו

98 יוחנן דוד נאבק חודשים ארוכים על חייו, ומפציעה זו נפגעו ריאותיו. הוא סבל כל חייו ואף הלך לעולמו בגיל צעיר.

99 מוטיב "האישה המחכה" מתפרש במגוון של דמויות נשיות, מפנלופה אשת אודיסאוס שבאפוס היווני הקלסי ועד סולוויג במחזה "פר גינט" מאת הנריק איבסן, ומרחל אשת רבי עקיבא ועד רחל המשוררת המחכה לדודה כרחל המקראית ("זמר נוגה").

100 גם המסורת היהודית מצטרפת לתפיסה זו, כשהיא מגדירה את "האישה המחכה תמיד" כצדקנית. אכן, היהדות מזהה "נשים צדיקות" גם באותן "נשים מחכות" שמוותרות על עצמן ועל שאיפותיהן כדי לאפשר לגבר במשפחתן (בעל, אח, בן) לממש את עצמו בלימוד תורה. ראו: אפרת שפירא רוזנברג, "נשים צדקניות, שיר הנשים המחכות", www.midreshet.org.il.

מצד שני יוצא המחקר הפמיניסטי להשיג על 'נורמה' זו, בטענו כי הציפייה הנשית לא רק שאינה פאסיבית אלא שיש בה מן ההעצמה, כיוון שבתנאים אלה מפתחת האישה יתר עצמאות ויתר תושייה, בבואה לתמרן את דרכה מול החברה הרואה בה 'הפקר' (ללא חסות גבר).

אבחנה זו כוחה יפה גם לגבי פרומה, שנשארה לנהל בית, משפחה ובית דפוס 'כושל', שעם סגירת העיתון 'יהודה וירושלם' חלה ירידה ברווחיו ובפופולריות שהביא לפירמה.¹⁰¹ אלא שפרומה לא שקטה על שמריה – להפך. עכשיו ניסתה כל דרך כדי ליזום עבודות דפוס חלופיות להגדלת הפרנסה, וההצעה שהעלתה נתגלתה קל מהרה כהכנסה מבטיחה: היו אלה הדפסות משי שיועדו לכסות את החלה על שולחן השבת (או את המצות לשולחן הסדר בערב פסח), ונראה שהייתה להן דרישה רבה – אם לצריכה עצמית ואם למתנות (נהוג היה להעניק כיסוי לחלה כשי לכלה ביום חופתה).¹⁰² יוזמה זו של פרומה הלכה ושיוותה לבית הדפוס אופי נשי, כאשר בצד פועלי הדפוס הועסקו בו גם נשים תופרות, שפתחו קו ייצור בפני עצמו: גזירת בד המשי (הלבן או התכלת) לגדלים שונים, תליית הכיסויים לייבוש לאחר ההדפסה, תפירת שולי הכיסויים וייפויים בגדילים, גיהוץ הכיסויים ואריזתם. הדפסי משי אלה הוצעו בדוגמאות שונות, עם אלמנטים חוזרים כמו נרות שבת, חלה מכוסה וטקסטים קצרים מהתפילה.¹⁰³

101 הבנים הגדולים – יוחנן־דוד וטוביה – היו אמנם תלמידי ישיבה בשנים אלה (בישיבת עץ חיים), אבל החלו לסייע לאמם בדפוס.

102 על פי המנהג העתיק יש לכסות את החלות בזמן הקידוש: תלמוד בבלי, פסחים ק ע"ב.

103 בקטלוג התערוכה חזון ומעש: סיפורה של משפחת סלומון (צורף), שנערכה במוזיאון חצר היישוב הישן (אוצרת אורה פיקל־צברי), מופיע צילום של כיסוי חלה (מבית הדפוס של סלומון) שניתן כמזכרת לכל אלה שתרמו לבית החולים "ביקור חולים", לתלמוד תורה ולישיבת "עץ חיים". מן ההדפס ניתן להבין שכיסוי זה שימש גם אמצעי פרסום למוסדות הללו. בין היתר הוצגו בו תמונות מירושלים, והטקסט, שנכתב בשלוש שפות (עברית, יידיש ואנגלית), כלל תחינות וברכות להדלקת נרות (ביידיש עבור הנשים) וקידוש לשבת וליום טוב (בעברית). ראו: א' פיקל־צברי, חזון ומעש, ירושלים 2011, עמ' 34; תודתי לאוצרת על קטלוג זה ועל עזרתה הטובה.

[איור 16]

עוד נשים שסבבו את פרומה היו השכנות, דיירות נחלת שבעה, שהיו עולות לפקוד את ביתה, בעיקר בשבתות. לפי שלמה זלמן הנכד, בכל שבת אחר הצהריים היו מתכנסות אצלה לעונג שבת משלהן, ופרומה הייתה קוראת בפניהן פרקים מתוך ה'צאנה וראינה' (סיפורי התורה בעיבוד ביידיש לנשים).¹⁰⁴ כמו כן היו נשים באות לשאול בעצתה בתחומים שונים, ובעיקר בענייני בריאות, בשל בקיאותה בתרופות עממיות. במילים אחרות, פרומה כ'אישה מחכה' בנתה לה חיים עצמאיים משלה, ובו בזמן חיה מרחוק ומקרוב את פתח תקווה, שהעמידה בפניה התנסויות משפחתיות לא קלות.¹⁰⁵

להלן שתי התנסויות מתקופה זו (1878–1881), שעליהן סיפרו הבנים, טוביה וחיים, בכתביהם. אמנם בדיווחים אלה ביקשו הבנים להאדיר את דמות האב ולהמחיש את מנהיגותו ואת אחריותו כלפי המושבה הנבנית (ולו על חשבון טקסים חגיגיים בחיי המשפחה), אך בבלי דעת הם מאדירים גם את דמותה של האם, המתנשאת מעל ומעבר בהתמודדותיה עם המצבים הפרובלמטיים כל כך שמזמן לה בעלה.

הדיווח הראשון הוא מיום חתונתו של אריה־ליב (הבן הרביעי), שנשא לאישה את חנה פרל בתו של ר' מרדכי דיסקין (1882).¹⁰⁶ וכך כותב חיים ביומנו:

104 פרומה גדלה כאמור בבית משכיל. אביה ואמה הקנו לה ידע שנערה מצויה לא קיבלה באותם ימים. כמו כן תרמה לפיתוחה גם הסביבה החברתית שנחשפה לה בבית אביה ובבית בעלה (ראשי העדה, רבנים ומשכילים). שיחה עם גב' וכסלר (לעיל, הערה 47).

105 לגבי מוטיב "האישה המחכה תמיד" (ובהמשך להערה 100), מעניין לשאול: האם פרומה, שהסכימה עם היעדרותו התכופה של בעלה למען הכלל, נתפסה גם היא כצדקנית בעיני החברה הירושלמית שבה חיה?

106 לפי עדותו של חיים, החתונה התקיימה בהיותו כבן ארבע. משפחת דיסקין עלתה לארץ, רכשה נחלה בפתח תקווה ובשנת השמיטה (תרמ"ב, 1882) התיישבה

יפה ברלוביץ

אני זוכר [את]... חתונת אחי אריה ליב... אורחים חשובים בבית. אני לבוש מעיל אדמדם... החופה הייתה על יד הבית, ואחר החופה התאסף הקהל בשני חדרים, חדר לגברים וחדר לנשים. יהודי עם זקן מלא עגול, ר' דוד גוטמן, שותפו של אבא ברכישת אדמות פתח תקווה – נכנס במרוצה הביתה ואומר לאבא: "ר' משה אנחנו מוכרחים לנסוע לפתח תקווה, מחר יום המשפט"... אמא מתקוממת וטוענת: "ר' דוד מי יקבל את האורחים?", ור' דוד עונה: "פרומה, אמנו-אדמה שוכבת על הארץ, צריכים להרימה, אין תירוץ, ר' משה מוכרח לנסוע לפתח תקווה וליפו".

כלומר, בתחרות בין 'אמא אדמה' לבין פרומה 'האם', ההתחייבות ל'אמא אדמה' קודמת כמו מובנת מאליה.¹⁰⁷ וממשיך חיים בתיאור מאבק זה, כשהוא מתמקד בפרומה היוצאת חוצץ נגד יואל משה, המתנער לפתע מתפקידו כאב-החתן, כ'בעל השמחה' וכמארח. אלא שבינתיים, מדווה חיים:

נכנס יהודי שני יפה תואר עם זקן ארוך. זה היה ר' יהושע שטמפפר, הידיד השני שהשתתף עם אבא ביסודה של פתח תקווה. אמא פונה אליו ואומרת: "נשמע מה אומר ר' יהושע. איך אפשר לעזוב את השמחה ואת האורחים ולנסוע?" "אני אהיה במקום 'בעל השמחה'", משיב ר' יהושע. "אני אקבל האורחים ור' משה יסע עם ר' דוד". אמא מורידה דמעות ובבת צחוק על פניה מסכימה. שני סוסים הובאו לפני הבית בנחלת שבעה... אבא ור' דוד

בירושלים. עם תום השנה שב האב לאדמותיו בפתח תקווה הנטושה ועיבד אותן לבדו. אז עברה המשפחה לכפר סלמה כדי להתגורר בקרבתו, אבל בתקרית שהייתה לו עם ערביי המקום שהתנכלו ליבוליו, הוא הרג אחד מהם, ולפיכך נאלץ לעזוב מפחד הנקמה. לאחר מכן הצטרף ליהוד.

107 המשפט ביפו היה בעניין הבתים שנבנו ללא רישיון בשכונה החדשה – יהוד. ראוף פחה, המושל התורכי בארץ (מופיע גם בשם "הפחה הירושלמי"), גזר להרסם, ואילו סלומון וגוטמן סירבו ותבעו את הפחה, ומכאן התפתחה פרשה של משפטים שהגיעה עד השער העליון בקושטא (איסטנבול). ההזמנה שקיבלו סלומון וגוטמן ערב החתונה הייתה מבית המשפט המחוזי ביפו, בעקבות פנייתו של סלומון (כנתין גרמני) לקונסול הגרמני ביפו. זה התערב לטובתם, והבתים ביהוד נשארו על עומדם. לפי מ' סלומון, הראשונים שהתיישבו במקום היו גוטמן ואשתו, אריה ליב וכלתו ועוד כעשרים משפחות. ראו: סלומון (לעיל, הערה 22), עמ' 205–206.

עלו על הסוסים. קריאות... "סעו בשלום", "הצליחו", מילאו את הרחוב. הם דרבנו את הסוסים, אבק רב עלה, עוד מעט נעלמו.¹⁰⁸

איזו מין שמחה התנהלה לאחר שהאב עזב? נראה שגם חיים חש שלא בנוח לפרט, ואולי בשל כך הוא מעלים מן הסצנה כולה את אריה ליב החתן ואת המחותנים. עם זאת הוא מכביר בתיאורים אודות הקהל החוגג, ומרבה להתעכב על ר' יהושע, המשתדל למלא את מקום 'בעל השמחה': מקביל במאור פנים מופגן את הבאים, מנהל את טקס שבע הברכות, מעודד ריקודים, מגביר שירה, וכל זאת כדי לכסות על השמחה הפגומה בהיעדר האב.

הדיווח השני מוביל אותנו ליואל משה, בחודשים האחרונים לשהותו בפתח תקווה ההולכת וננטשת (1881). כידוע, יישבו את פתח תקווה בשני אזורים: על הגבעה התיישב הגל הראשון של המייסדים (התקוואים), ובעמק, עד גדת הירקון, התבססו מתיישיבי הגל השני (הירקונים). עם בואם של הירקונים (תר"מ, 1880) הזהיר אותם סלומון שלא לשתות ממי הנחל, אך בנרגנותם כלפיו, ובסכסוכים שנתגלעו, הם בחרו לפעול כפי ראות עיניהם. שנת תר"מ הסבירה להם פנים, יבוליהם עלו יפה והדגה שרצה בנחל, אבל בסוף הקיץ פרצה קדחת קטלנית שהפילה בקרבם חללים (ובעיקר ילדים). הירקונים קמו וברחו מנחלותיהם, ובמשך השנה שלאחר מכן הצטרפו אליהם גם רבים מהתקוואים. סלומון נשאר עם קבוצה קטנה של מתיישיבים נאמנים, והנה נתקף גם הוא בקדחת. כשהמצב החמיר מיהר עוזרו, חיים נבלר, להזעיק את פרומה לקחתו הביתה.¹⁰⁹ יואל משה סרב, ואין ספק שהיה בכך אקט של סיכון עצמי. לפי עדותו של הבן טוביה, פרומה "בכתה והתחננה... כי יחוס על עצמו ועל משפחתו", אלא שמאומה לא הועיל. פרומה נאלצה להשאיר אותו במחלתו, אך בבואה לירושלים מיהרה לשלוח אליו את חברו ר' יוסף ריבלין. סלומון דחה גם את ריבלין, בטענה כי אם יעזוב את המושבה יחיש את חורבנה.¹¹⁰ ריבלין חזר כלעומת

108 סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 8-9.

109 כפי שצוין לעיל, סלומון חי בפתח תקווה ללא משפחה, וחיים נבלר, עוזרו מירושלים, נלווה אליו וסייע לו בחיי היוס-יום.

110 לפי קרסל, אחרוני מתיישיבי פתח תקווה עזבו בכ"ה בתמוז תרמ"א; גצל קרסל,

שבא, אך טרם צאתו הזהיר את יואל משה שיִפְנֶה בעניין זה (דיני נפשות) אל הרב סלנט (הנערץ עליו), וזה "יגזור עליו בגזרת דין לשוב". אחרי הדברים האלה החליט יואל משה שעליו לקבל בכל זאת טיפול רפואי ראוי. הוא עלה על סוסו והחל לעשות את דרכו לירושלים, אלא שבסביבות רמלה נתקף בחום גבוה, התעלף וצנח קודח בצד הדרך. כאן מצא אותו אחד מהתקוואים שעבר במקום (מרדכי הויזדארף), ומיהר לשכור עגלה מרמלה ולהביאו לאשתו. שלושה שבועות התייסר יואל משה על מיטת חוליו, עד שהתאושש וחזר לפתח תקווה.¹¹¹

[איור 8]

2. משפחת סלומון ביהוד (1886–1892)

הפרק הבא בתולדותיה של פתח תקווה היא הקמתה של יהוד,¹¹² המהווה מפנה חד בתולדות יואל משה ומשפחתו. ביהוד מגשים יואל משה משאלה שהעלה שוב ושוב מעל דפי 'יהודה וירושלים': "מתי יעבור החודש ונצא גם אנו אל השדה, נשליכה משכנותינו ונלכה בכפרים"¹¹³ כלומר, ביהוד יואל משה אינו רק בתפקיד ה'מייסד' אלא גם ה'מתיישב', כשיחד עם פרומה, הבנים הצעירים והבנות הוא משאיר מאחוריו את משכנו הירושלמי

אם המושבות פתח תקווה, תרל"ח-תשי"ג, פתח תקווה 1953, עמ' 73. לפי י' ראב, ביום כיפור תרמ"ב בקושי היו אנשים למניין בתפילה, ובסוכות לא היה אפילו מניין. במקום נשארו גוטמן, אליעזר ראב ובנו יהודה, וכשאליעזר קדח ועבר לירושלים, נשארו רק שניים. רק באמצע חורף תרמ"ב, כשהתנאים במקום היו ללא נשוא, עזב גוטמן ליפו ויהודה ראב חזר לירושלים. ראב: ראב ולעיל, הערה 6, עמ' 82. לפי עדותו של סלומון, הוא זה שנשאיר אחרון עם גוטמן.

111 ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' צא, על פי זיכרונותיו של טוביה סלומון.

112 יהוד נוסדה באוקטובר 1882 ונעזבה בסוף 1892.

113 ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' פח.

בנחלת שבעה¹¹⁴ ופונה להכות שורש כמשפחה חקלאית. ואכן, לפי היומן שכתב חיים (שהיה אז כבן שמונה, ב־1886), היו אלה שנים מפויסות ורגועות, שבהן – אחרי התקופה ה'פתח תקוואית' הסוערת של טלטלה בין שם לכאן ואב נוכח־נעדר – התנהל ביתם כבית נורמטיבי לכל דבר, עם אב מצוי ונגיש המרבה שיחה עם הילדים ומשנן עימם את תלמודם, בנים בוגרים שנישאו וחיו בקרבת מקום, וחיי כפר, שעם כל הקושי שבהם, הסבו פחות דאגה וחוסר שקט.¹¹⁵ מה הייתה אז יהוד?

בסוף 1881, כששנת השמיטה (תרמ"ב) עומדת בפתח והזעזוע של אובדן ילדים ומבוגרים אינו מרפה, עזבו גוטמן וסלומון את פתח תקווה, כשהם כבר מתכננים להקים תחליף מושבה, שבה תהיה הפרדה בין מגורים לעבודה: "לשם הצלת המצב דרוש לתור מקום חדש הרחוק מעט מהנחלה הראשונה... צח ובריא ונקי מיתושי קדחת... וככלות העבודה ישוב איש איש לביתו שבשכונה החדשה". התכנית הייתה אפוא לבנות 'שכונה' בסביבה בריאה יותר, שתהיה מיועדת רק למגורים, שעה שהנחלות בפתח תקווה תישארנה כאזור חקלאי לעיבוד השדות והכרמים.¹¹⁶ האדמות שנקנו עבור ה'שכונה' היו בקרבת הכפר הערבי יהודיה ומרחק שבעה קילומטר מפתח תקווה), שהתפרסם "באווירו הזך... ומימיו הטובים", וגוטמן וסלומון החלו להציען למכירה ל'חובבי ציון' בתפוצות,¹¹⁷ במטרה ליישב עכשיו גם אוכלוסיות של משפחות עולים, כפי שהוסכם. ואכן, מיד עם תום שנת השמיטה, בכ"ה תשרי תרמ"ג (אוקטובר 1882), הודיע עיתון 'המגיד' על יום

114 מיומנו של חיים: "נסענו בעגלה רתומה לשלושה סוסים, הגענו בדרך המלך עד רמלה ומשם דרך כפרים ערביים, דרך שדות, בין כרמי זיתים ותאנים. העגלה מתנהלת בכבודות באדמות החול. לפנות ערב הגענו ליהוד". ראו: סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 11.

115 המים, למשל, נשאבו מבאר שנחפרה על גבעת חול, ולפי איטה ילון, העלייה לבאר ושאיבת המים לא היו קלות. ראו: איטה ילון, לצאצאי: זכרונותי, ירושלים תש"א, ב, עמ' 46. ראו גם סלומון, שם, עמ' 12.

116 ספר היובל פתח תקווה ולעיל, הערה 3, עמ' עה.

117 ההיסטוריון והמחנך זאב יעבץ, שבא להתיישב במקום ב־1887, כתב כי "האוויר צח ובריא מאוד, ובימות הגשמים מידי היכלא הגשם שעה אחת... והיה כלא היה, והחורף כמעט כולו אביב גמור הוא". יעבץ מדגיש כי המקום עשוי לשמש עיר מרפא. ראו: יפה ברלוביץ, "יהוד וחכמיה", עתמול, ט, גיליון 5 [55] (סיוון תשמ"ד), עמ' 3.

העלייה לקרקע, כשגוטמן וסלומון מתארגנים להקמת 'יהוד' במרץ ובהתלהבות האופייניים להם, והפעם עם תקנון-חוקים מסודר ובלווית משוב מעודד מצידם של המתיישבים החדשים.

כבר בשנה הראשונה נסדקה והלכה תמונה אידילית זו, עם גבור מעשי השוד על מתיישיבי יהוד בלכתם לעבד את אדמותיהם בפתח תקווה. אז גם החלה הקריאה לחזור לפתח תקווה, כאשר הראשון שהעז לעזוב ולהקים את ביתו שם היה הרב אריה ליב פרומקין (חנוכה תרמ"ד, תחילת 1884).¹¹⁸ נס המרד שהרים פרומקין נגד המדיניות היישובית של סלומון וגוטמן גרר את סלומון לנקוט כלפיו צעדי דיכוי של החרמה והרעבה, ובלבד שיחזור בו. אך פרומקין לא נכנע, ולא עוד אלא שמתיישיבי יהוד החלו אט אט מצטרפים אליו. הזרם אף גבר עם ביקורו של הנדיב ק"ז ויסוצקי (אייר תרמ"ה, 1885), ממנהיגי 'חובבי ציון' ברוסיה. ויסוצקי, שביקר ביהוד ובפתח תקווה, צידד גם הוא בפיתוח פתח תקווה כמקום מגורים, ואף המליץ בפני ההנהגה המרכזית של 'חובבי ציון' (וד"ר פינסקר בראשה) להעניק כספים למטרה זו. הכספים נתרמו כבר בסוף שנות ה-80 והביאו לגידולה של המושבה.¹¹⁹ למותר לציין כי חזרתם של מתיישיבי יהוד לפתח תקווה והעדפתם לחיות בצל סיכון בריאותי ולא בנוף ירוק ואוויר צלול, הייתה סטירת לחי למנהיגותו של סלומון. עם זאת, סלומון לא נרתע אחור – להפך: הסביבה האיכותית של יהוד, על מאפייניה הגיאוגרפיים מחד גיסא ומרקם האוכלוסין שנשאר בה מאידך גיסא, דרבנה אותו לפתח צורת יישוב חדשה וייחודית שהיה בה כדי לשלב חיי עבודה ותורה, כפר חקלאי וקריית ספר.

איטה ילין מספרת בספר זיכרונותיה על ביקור שערכה ביהוד ב-1888 עם בעלה ובתה, כדי לחגוג עם משפחתה את חג הפסח (אביה, ר' יחיאל מיכל פינס, נציג 'חובבי ציון' ומורשה וועד 'מזכרת משה מונטיפיורי' בארץ, התיישב במקום שנה קודם לכן). ילין מספרת על קהילה של כעשרים בני אב שחיו "כמו משפחה אחת", על שכנים שמתכנסים לעת ערב בבית זה

118 פרומקין נשלח בידי יהודי גרמני עשיר בשם אמיל לחמן להקים לו אחוזה חקלאית בפתח תקווה, לעבדה ולנהלה.

119 מ-1885 נתמכה פתח תקווה בידי "חובבי ציון", ואילו מ-1887 גם בידי הברון רוטשילד (שתמך ב-28 משפחות).

או אחר, ועל מבקרים מירושלים ומיפו המרבים לפקוד את יהוד. היא אף מפרטת את שמות המתיישבים ומשפחותיהם, ולפיהם ניתן ללמוד שביהוד התרכזה קבוצה של אינטליגנציה יהודית¹²⁰ שאמנם באה להיבנות במסגרת משקית אבל כל אחד מחבריה תרם גם ממטעניו הרוחניים. היו ביניהם ההיסטוריון והמחנך זאב יעבץ, הבלשן והגיאוגרף אליהו ספיר,¹²¹ וכן הרב מרדכי גימפל יפה,¹²² שהביא עימו את ספרייתו התורנית הגדולה וביתו היה למרכז של לימוד ועיון (ויאל משה פנה לחברה הירושלמית 'דגל תורה', וזו שלחה אליו עשרה בחורי ישיבה מצוינים שלמדו מפיו תורה¹²³ וגם היו למורים לתלמידי המקום).¹²⁴

וכך פותח חיים הבן, בבואו לספר אודות התיישבותם ביהוד: "למען חזק את היישוב ביהוד, החליט אבא לעבור מירושלים ליהוד... [ו]ככה נהיינו לבני כפר". בהמשך הוא פונה לתאר את חייהם שם, על היבטיהם

120 יהודה ראב מכנה אותם "האינטליגנציה היהודאית" או "המרכז הרוחני", ואילו את האיכרים, אנשי פתח תקווה, הוא מכנה "הדמוקרטיה". ראו: ראב (לעיל, הערה 6, עמ' 92, 97).

121 עליהם יש להוסיף תלמידי חכמים כמו ר' יצחק צבי שפירא ובן ציון שאטיל, אנשי עט כמו מרדכי דיסקין, וכאמור יחיאל מיכל פינס ההוגה והבלשן, ואל משה סלומון הסופר והעורך, ועוד.

122 ספרייתו של הרב יפה מנתה כ-4,000 כרכים, והיו באים לקרוא ולחקור בה חכמי ירושלים ובראשם המלומד והעורך א"מ לונץ. ראו: ברלוביץ (לעיל, הערה 117), עמ' 5. לא בכדי מתארים את יהוד באותן שנים כמקום של תורה וכמקום של הנהגה (לרוב המושבות), מכיוון שרבים נשאו עיניים אל חכמיה – לעצה, לפשרה ואפילו לפסק דין – אם בענייני מחלוקות פנימיות במושבות ואם באי-הבנות שנתגלעו עם אגודות "חובבי ציון" בגולה ובסכסוכים עם פקידות הברון (וידועה המחלוקת החרפה שפרצה לקראת שנת השמיטה תרמ"ט, שלקחו בה חלק מרכזי הרב גימפל יפה והעסקן י"מ פינס).

123 ביתו המהודר של הרב יפה היה לבית מדרש לרבנים, שלמענם נפתח מטבח מיוחד, וכן סודרו מעונות לינה בבתי המתיישבים. הרב הזקן דאג לתלמידים כאב, והיה מטייל עמם בשעות הפנאי בכרמי הזיתים להתענג על הדר הטבע. הרב שמואל מוהליבר שביקר ביהוד (1890) כתב: "כל מי שיחפוץ לרכוש לו איזה מושג מן העולם הבא, ילך ליהוד ויראה את עולמו של ר' מרדכי גימפל שמה. עולם שאין בו קנאה ושנאה ותחרות, כי אם צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם" שם, עמ' 5.

124 חיים מספר ביומנו על האברך העילוי ר' ראובן גוטפריד, שלמד אצל הרב גימפל יפה ו"לפניו [לפני ראובן גוטפריד] היינו [ילדי יהוד] יושבים שעות שלמות ומקבלים מפיו לקח בש"ס"; סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 12.

המשקיים, החברתיים והלימודיים, כאשר נוכחותה של פרומה משתקפת בכל פרט. חיים מספר על בית מרווח שלא ידעו כמותו בנחלת שבעה ("בית בנוי אבנים, ארבעה חדרים לבית, המחיצות בין חדר לחדר מעץ"), שני בוסתנים גדולים שהקיפו את הבית (הבוסתן הקדמי ובו עצי זית והבוסתן האחורי ובו עצי גפן ותאנה) ואף ערוגות ירק בין העצים ("בצלים, עגבניות, קישואים, דלועים ועוד") שהצטרפו לגן גדול. הוא מתאר גם את משק בעלי-החיים שהוקם שם (פרה, סוס, תרנגולות) ושבּו טיפלה פרומה. כאן כדאי לציין כי גם במושבות העלייה הראשונה היה 'משק העזר' חלק בלתי נפרד מעיסוקיה של האיכרה. כלומר, בצד עבודות הבית השגורות והטיפול בילדים עסקה האישה גם בטיפוח משק חקלאי בחצר, ובכך סייעה כלכלית לתחזוקה השוטפת של הבית, כשהמשק מְסַפֵּק את התצרוכת היומית של ירקות, ביצים וחלב.¹²⁵

[איור 17]

יש להניח שגם הילדים עזרו לאם בעבודות משק העזר, ולפי עדותו של חיים היה זה יואל משה שדרבן אותם לכך, כשהוא מצטרף אליהם בעבודות העידור: "בשעות הפנאי היה אבא עוזר ואני עוזר על ידו. בעת העידור... היה אבא חוזר איתי על שעורי בגמרא... לפעמים הייתי חוזר לפניו בעל פה על פרקים מן התנ"ך. אבא היה מבאר לי ונותן פנים שונות למובן המקרא".¹²⁶

חיים מספר גם על חיי החברותא של המתישבים, שהמרכז למפגשם

125 תיאורים דומים מופיעים אצל א' ילין, המספרת על אמה ואחיותיה המטפחות משק עם גן ירקות, פרות ותרנגולות (שאותן הן מדגירות ומרבות), וכך בבית יש תמיד שפע של מזון טרי לבני הבית ולאורחים; ילין (לעיל, הערה 115), עמ' 45-46. וראו גם דברי פוחצ'בסקי, על יום בחייה של איכרה בעקרון: נחמה פוחצ'בסקי, "החרטה" (1911), ברלוביץ, סיפורי נשים (לעיל, הערה 61), עמ' 100-104.

126 סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 12.

היה בית הכנסת שעל גבעת החול. שם התפללו על דף גמרא יומי, התרוננו בשעת תפילה והתדיינו בין מנחה למעריב על הקשר בין הערבית לעברית (בהנחייתו של הלשונאי אליהו ספיר). בצד חברותא זו של גברים פעלה גם חברותא של נשים, שעיקר עשייתה הייתה עזרה לחולים (כמו אותה 'חברת לינת צדק' שארגנו נשים במושבות העלייה הראשונה).¹²⁷ חיים מתאר פעילות כזאת בביתם, שפרומה הייתה אחראית עליה: "פעם בשבוע היה ד"ר מזי"א בא מירושלים בעגלה רתומה לשלושה סוסים, נשאר במושבה מספר שעות ומקבל את חולי המושבה. גם לערבים היה נענה. מקום הקבלה היה בביתנו (קליניקה כביכול)". ואכן ב'קליניקה' זו ריכזה פרומה מדף עם מכשירים רפואיים לשימוש התושבים, וכן תרופות שיואל משה היה מביא מראשון לציון (שם פעל הרוקח היחיד בסביבה) לפי מרשמיו של ד"ר מזי"א.¹²⁸ כאמור, ה'קליניקה' הייתה פתוחה גם לחולים מן הכפר הערבי השכן, ויחסי האמון שהתפתחו בעקבות מחווה הומניטארית זו סייעו גם בכינונם של חיים בטוחים יותר.¹²⁹

פעילות נוספת שפרומה הייתה מעורבת בה הייתה הדאגה להסעדתם ולרווחתם של בחורי הישיבה, לרבות הארוחות המשותפות שניהל הרב גימפל יפה. שהרי בכל מוצאי שבת היה הרב מארח בביתו את תלמידיו ואורחיו לסעודה שלישית, ולפי המתואר היו מאריכים בדברי תורה ומוסר עד חצות הלילה. "ימים יפים היו ימי שבתנו ביהוד", מדווח חיים בגעגועים – יפים לו עצמו, שאת שנות גידולו כנער עשה בנופיה הפתוחים של יהוד ("חינו חי דרור מעורב בתלמוד... על הרי החול כאוות נפשינו"), לאביו ("מה נהדר היה לראות את אבא עם הזקן השחור הארוך וכובע רחב השוליים על ראשו בדהרו על הסוסה") ולאמו, ששנים אלה היו מהרגועות

127 מאחר שעדיין לא היו גופים ממוסדים לטיפול בחולים, התארגנו הנשים במושבות העלייה הראשונה בחברות אלה לפעילות התנדבותית, כגון השגחה על חולים, אספקת כלים רפואיים, עזרה רפואית לפועלים זמניים ואף הסעדה והלנה; שם, שם.

128 ראו גם: ילון (לעיל, הערה 115), עמ' 45.

129 פרומה דיברה כאמור ערבית, ומכיוון שהייתה בקיאה בתרופות עממיות ביתיות, הייתה מציעה אותן לתושבים היהודים והערבים כאחד. ואכן, בתקופה זו (1887–1892) לא סבלו תושבי יהוד מהצקות של ערביי יהודה.

בחייה: מסלול נסיעותיו של יואל משה התקצר ליהודי-יפו,¹³⁰ הבנים אריה ליב ומרדכי חיו עם בנות זוגן ביהוד, וב-1889 (תמוז תרמ"ט) נישאה הבת אסתר לראובן גוטפריד-ידידיה, תלמידו של הרב יפה.¹³¹ ואכן, הידידות והשותפות עם מתיישבי יהוד, שעטפו את פרומה,¹³² עשו אותה לחלק בלתי נפרד מקהילה שביקשה לקשור את חייה עם האדמה הזאת ובכך מימשה אידיאולוגיה לאומית-יישובית משלה.

אלא ששנים טובות אלה לא ארכו. בחורף תרנ"ב (סוף 1891) חלה הרב גימפל יפה והלך לעולמו. שנה קודם לכן מונה יעבץ למנהל בית הספר בזיכרון יעקב ועבר עם משפחתו לשם; גם י"מ פינס נאלץ לעזוב את יהוד, בשל עבודתו בוועד הפועל של 'חובבי ציון' ביפו; ואליהו ספיר, שהיה רוכב יום על חמורו ללמד בבית הספר בפתח תקווה, הצטרף גם הוא למושבה. כך או כך, היישוב התדלדל והלך, אך גם עכשיו סלומון לא ויתר. תכניתו הייתה לקנות מערביי יהודיה שטח אדמה של כמה אלפי דונם ולהמשיך להרחיב וליישב את יהוד כמושבה בפני עצמה. ערביי יהודיה, שעיימם קיים יחסי שכנות טובים, הסכימו למכור לו מאדמותיהם, אך לא כן ראוי פחה, המושל הטורקי בירושלים.¹³³ הלה לא רק נזף בערביי יהודיה אלא אף איים עליהם באיסורים ועונשים לבל יהינו לשתף פעולה עם סלומון (ראו המשפט של גוטמן וסלומון נגדו).¹³⁴ עם אכזבה צורבת זו נאלץ יואל משה להשאיר את חזונו מאחוריו, כשהבן חיים עוקב אחר אביו

130 "לפנות ערב כאשר אבא [היה] שב מנסיעה ליפו, התקבצו כולם בבית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב"; סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 12.

131 לכתובה של אסתר סלומון וראובן גוטפריד ידידיה ראו: פיקל-צברי, חזון ומעש (לעיל, הערה 103), עמ' 42-43.

132 איטה ילין מתארת בהתרגשות את שיתוף הפעולה בין המתיישבים ערב פסח (1888), כאשר חברו יחד בצריף ארוך וצר ("גברים, נשים, צעירים וצעירות") להכין במו ידיהם מצות לכל המשפחות; ילין (לעיל, הערה 115), עמ' 44.

133 בתחומי הכפר יהודיה היה קבר קדוש שנקרא בפי המוסלמים "נבי יהודה". המושל התורכי (הפחה הירושלמי) פנה לשייח'ים של הכפר בהצעה לבנות "בית מסגד בסיליקי" על הקבר. כאן בא סלומון והציע להם עסקה – תמורת שטח אדמה של אלף דונם שיימכר לתושבי יהוד, יהיו בידם הכספים לממן את בניית המסגד. השייח'ים הסכימו ואף כתבו מכתב בקשה לפחה, אבל הוא דחה זאת מכול וכול. ראו: ספר היובל פתח תקווה (לעיל, הערה 3), עמ' שפד.

134 על התביעה שהגישו השניים בעזרת הקונסול הגרמני נגד הריסת בתים ביהוד, ראו גם לעיל, הערה 107.

וכואב את הדברים בכותבו: "אבי... ראה סוף סוף כי נשאר כמעט בודד ביהוד והחליט בנפש מרה לעזוב את יהוד ולשוב לירושלים". ומה עם פתח תקווה? ובכן יואל משה, עקבי ונאמן במדיניותו ההתיישבותית לגבי יהוד, אינו חוזר לפתח תקווה, וחיים ממשיך: "נשארנו בבית ביהוד רק אבא ואנוכי. באחד מימי הקיץ, שכר אבא גמלים מהכפר הערבי הסמוך להעביר את רהיטי הבית לירושלים. בית אבא בנחלת שבעה חיכה לנו".¹³⁵ ואכן, בסתיו תרנ"ג (1892) נסגר המעגל. נחלת שבעה הייתה שוב לבית, ופרומה חזרה לנהל אותו כמימים ימימה, כך עד זקנה ושיבה.¹³⁶

סוף דבר

רן אהרנסון, במאמרו "נשים בחיי היום יום בראשית ההתיישבות היהודית בארץ ישראל", מסווג את תפקודה של המתישבת במושבות העלייה הראשונה לשלוש קטגוריות: 'עזר כנגד', 'יוזמה אישית' ו'פעילות עצמאית'. נראה שגם אהרנסון מאבחן אצל אותן מתיישבות ראשונות התפתחות לא צפויה במעבר מחיים מאורגנים וידועים מראש לחיי התיישבות של יש מאין; כאשר באותה חברה יהודית פטריארכלית, אך בתנאים נחשלים של חיי סֶפֶר, הן מציעות לצד תפקידיהן המסורתיות בבית ('עזר כנגד') – עשייה יזומה משלהן ('יוזמה אישית') וכן מעורבות בהתנהלותה של המושבה ('פעילות עצמאית').¹³⁷ גילויים אלה של עשייה משולבת (מסורתית/חדשנית,

135 סלומון, חיי אדם (לעיל, הערה 35), עמ' 13. לפי הבן מרדכי, אביו חזר לירושלים כי הרב סלנט ביקש ממנו לעזור לו בניהול הקהילה האשכנזית שם. וראו: סלומון (לעיל, הערה 22), עמ' 209–210.

136 פרומה חזרה לנחלת שבעה בהיותה בת חמישים ושבע, והאריכה ימים עוד שלושים וחמש שנה. ב־1912 נפטר יואל משה, לאחר שנה (ב־1913) נפטר יוחנן דוד, ואריה ליב נפטר ב־1915. ב־1921 חלתה במחלה שלא נרפאה ממנה, ונפטרה בתשרי תרפ"ח (אוקטובר 1927) בגיל תשעים ושתיים. ראו רשימה לזכרה: "פרומה סלומון ז"ל", דאר היום, גיליון ח, 9 באוקטובר 1927, עמ' 4.

137 ק"ב מורדוק, במחקריו על אודות המתיישבים הראשונים באמריקה הצפונית, מראה כיצד במעבר ממקום נושב למרחב נטול מוסכמות כמו זה של הֶסְפֶר מתגבט פתיחות שמייצרת דרכי יצירה ותרבות לא צפויות גם בחברות מסורתיות דוגמטיות (דוגמת הקהילה הפוריטנית שם). ראו: K.B. Murdock, *Literature & Theology in Colonial New England*, New York 1949, pp. 32–33; וראו גם: יפה

פרטית/ציבורית) זיהינו גם בדיוקנן של המתיישבות הראשונות בפתח תקווה וביהוד, וביניהן ארבע הנשים לעיל. לסיכום נאמר זאת: ייסודה של פתח תקווה בשנת תרל"ח פעל למעשה כמעין לוויין ניסוי, שבחן לראשונה את האפשרות 'לברוא' כפר יהודי בארץ ישראל אחרי אלפיים שנות, וחרף כל הטעויות נוצר בכל זאת דפוס ראשון שהיה בדיעבד לסמן־דרך במפעל המושבות לעתיד לבוא. עניין זה כוחו יפה גם לגבי הופעתה של האישה במושבות, שהדפוס הראשוני שלה ניצוק בדמויותיהן של המייסדות. שהרי כמו רוב הנשים בעלייה הראשונה, גם אלה לא גדלו ולא התחנכו להיות מתיישבות ראשונות. רק הליכתן, מרצון או שלא מרצון, אחר בני זוגן (המייסדים והבונים), ורק התמודדותן היומיומית והדיאלקטית כנשים וכאימהות, עשו אותן חרף הקשיים, ואולי בשל הקשיים, למייסדות ולבונות המקום הזה ובדיעבד לדגם טרומי בדיוקנה של היהודיה־הארץ־ישראלית החדשה.

[איור 18]